

НАЦИОНАЛНА ЗАДРУГА ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

ГЕРГАНА ВЕЛИЧКОВА

Гергана Величкова. НАЦИОНАЛЬНАЯ ЗАДРУГА ДЛЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В настоящей статье впервые исследуется в ее целостности история политической партии, называемой Национальная задруга для политического возрождения. Прослеживаются ее возникновение, организационное устройство и развитие, ее идеология, политические проявления, пропагандная деятельность и роль в общественной жизни Болгарии первой половины тридцатых годов. Рассматриваются связи и отношения партии с идейно близкими болгарскими и иностранными политическими формациями и делается попытка найти ее место в неоднородном крайне правом общественно-политическом течении в Болгарии.

Gergana Velitchkova. NATIONAL COMMUNITY FOR POLITICAL REVIVAL

The present article is the first attempt to study the whole span of the history of the political party named National community for political revival. The party's foundation, organization and development, its ideology, political and propaganda activities as well as its role in the public life of Bulgaria in the first half of the 1930-ies are observed. The author considers the relations between the party on one hand and some Bulgarian and foreign political formations of similar ideas on the other, and endeavours to find its place in the variegated extreme right-wing social-political current in Bulgaria.

Двете десетилетия след Първата световна война съдържат в себе си многоизмерния резонанс на големия катаклизъм и стават рождена епоха на разнородни политически идеи и течения, немислими в условията на довоенните политически системи, икономическа организация, обществени нрави и междудържавни отношения. Стопанските, социални, национални, идейни и институционни противоречия, изострени или натрупани през войната, а също и произтичащи пряко от установения взривоопасен мир, предоставят благоприятна среда за появата и скоротечното развитие на крайни движения, излизали извън рамките на познатите политически явления. Главният при-

цел много скоро след възникването им се оказва установената и укрепвана с много жертви през целия XIX в. партийно-парламентарна система, възприета, макар и някъде твърде видоизменена, в почти всички европейски страни.

С общото име „фашизъм“ назовават повечето изследователи на този феномен породените от войната и следвоенната действителност крайно десни политически течения в много от европейските държави. Различната степен на близост до утвърдените италиански и германски образци служи като основание за отричане или признаване на фашисткия характер на тези течения, при което се прилагат разни модели, определения, признаци и пр.¹ Но независимо от това, доколко оригинални или подражателни са, те свидетелствуват за силно поляризиране на обществото, за необходимостта от корекция на съществуващите либерално-демократични идеологии, за масовизирането и навлизането на нови методи в политиката.

Като обществено-политическо и идейно явление фашизмът оставя диря и в историческото битие на българския народ. В периода между двете световни войни в България се появяват и действуват немалък брой фашистки, профашистки и десно-екстремистки формации, образуващи плътен поток в обществения живот. Досега в голямата си част те са почти неизследвани или пък, с някои малки изключения, не са обект на цялостен изследователски интерес. Една от тези формации е Националната задруга за политическо възраждане (НЗПВ), впоследствие приела името Национална задруга-фашисти, чиято история е почти изцяло непроучена.

В монографичното съчинение на Ил. Димитров за българо-италианските политически отношения е представена накратко Националната задруга с нейните връзки и според интереса, който представлява за фашистка Италия². В посветено на историята на съюза „Българска родна защита“ изследване Ст. Радулов се спира попълно върху създаването на НЗПВ, а в проучването си върху основните течения в българския фашизъм маркира в най-общ план идейните ѝ особености³. Другаде пък съществуването на партията е само отбелязано⁴.

Това състояние на проблема налага цялостното проучване на историята на Националната задруга, на нейната организация, идеология, характер, политически проявления и място в българския обществен живот като представител на крайно дясното политическо течение, което впрочем също очаква своите изследователи. Вниманието към тази партия се оправдава и от нейната важна позиция в пропагандирането и разпространението на идеите на италианския фашизъм в България през първата половина на 30-те години на настоящото столетие – идеи, които упражняват сериозно влияние върху повечето националистически формации, а и върху някои традиционни буржоазни партии след Първата световна война.

Настоящото изследване е изградено изключително върху изворов материал. Сред използваните извори най-голям е делът на периодичните издания (вестници и списания) на самата НЗПВ, на различни организации, партии, групи и пр., което създаде известни трудности, свързани с преодоляване на неизбежни за този вид източници преувеличения, неточности, информационни изкривявания и тенденциозност. Използувана е документация от фондовете на ЦДА и СГОДА. От полза за изясняване на определени въпроси в изследването бяха съчиненията на някои дейци и съвременници на Националната задруга и главно на д-р Ал. Сталийски – нейният предводител.

В проучването са използвани общи трудове и разработки върху фашизма,

както и съществуващата научна литература, която в някаква степен засяга конкретни моменти от разглежданата проблематика.

* * *

Като част от стопанската и политическата система на следвоенна Европа България не остава встрани от общоевропейските социално-икономически, политически и идейни тенденции. Но съдбата ѝ на победена и сурово наказана от победителите държава предопределя тежестта на заложените в мирната действителност противоречия с всичките им обществено-политически проекции. Обедняло, обезкръвено и травмирано от три войни население; разстроено и разорено стопанство, натоварено с допълнителното бреме на реквизициите и репарациите по Ньойския мирен договор; организационно отслабени политически партии със силно накърнен обществен престиж; дискредитиран монархически институт; усложнен национален въпрос, лишен от реални перспективи за успешно мирно разрешение; унижителна незащитимост на крехкия национален суверенитет – такава е равнотежката на България след края на „Голямата война“. С тези проблеми се сблъсква правителството на БЗНС при самостоятелното поемане на властта през 1920 г., те го съпътствуват през цялото му управление, а след преврата на 9 юни 1923 г. определят насоките на политиката и на кабинетите на Демократическия сговор. Поради жизнената им важност за съдбата на нацията към тях по необходимост вземат отношение в своите програми и платформи всички български политически партии и организации.

Десетилетието на мъчително възтановяване от войната и на постигане на относителна икономическа стабилност е последвано от години на нови стопански трудности. Световната икономическа криза от 1929–1934 г. се отразява тежко върху стопанския, политическия и културния живот в България. Намалява промишленото и още повече – селскостопанското производство, в което е заета огромната част от българското население. Нарушени са вътрешните и външнотърговските връзки, обезценява се българският лев на международния пазар. Чувствително спадат доходите и жизненото равнище на населението. Държавните чиновници с месеци не получават заплатите си. Усилията на българските правителства да смекчат въздействието на кризата чрез активизиране на държавната намеса в икономиката нямат особен успех⁵.

В навечерието и в началото на кризисния период се изострят противоречията в управляващия Демократически сговор. Все по-чести стават правителствените кризи на основата на икономически и политически неразбирателства. Постепенно се консолидират значителни опозиционни сили, подхранвани от намаляващото политическо влияние на Сговора. Създава се коалицията Народен блок, която отнася победата в изборите за XXIII обикновено народно събрание и отстранява от власт Демократическия сговор. Народният блок управлява страната до май 1934 г. при постоянни вътрешни сътресения и борби за надмощие на съставляващите го партии, при засилващо се обществено разочарование от управлението му и от недостатъчно ефективната му антикризисна политика⁶.

Тази политическа и икономическа обстановка обуславя развитието на многопо-

сочни опозиционни тенденции, ангажиращи както привърженици, така и противници на партийно-парламентарната система. Но ако първите винаги ги е имало и съществуването им не заплашва по принцип основанията на парламентарната демокрация, то появата, роенето и активността на вторите представлява вече сериозно предизвикателство към нея. Атаките към установения политически ред и към неговите идейни начала идват не само отляво, от страна на комунистическото движение, но и от дясно, където се оформя едно плътно, макар и разнородно течение, представено от политически формации с националистически облик и с идеи за стопанско, политическо и държавно преустройство на страната. Сред тях най-многобройната, отстъпваща само на Народното социално движение (НСД) след създаването му през май 1932 г. като Демократически сговор Ал. Цанков, е съюзът „Българска родна защита“ (СБРЗ).

СБРЗ се появява в средата на 1924 г. с основното предназначение да съдейства заедно с останалите т. нар. родолюбиви организации – Съюз на запасните офицери (СЗО), Съюз на запасните подофицери (СЗПО) и Българския народен съюз „Кубрат“ (БНСК), за разширяване на социалната и политическата база на управлението на Демократическия сговор и да участва в изграждането на националистически родолюбив фронт срещу левите движения в България. Съюзът се провъзгласява за безпартийна, патриотична и чисто българска организация с девиза „България над всичко“⁷.

Ядрото на СБРЗ представляват група запасни офицери с различна политическа принадлежност. Във Временното управително тяло, избрано през август 1925 г., влизат предводителят на съюза ген.о.з. Ив. Шкойнов, ген. о.з. Хр. Чаракчиев, подполк. о.з. Ал. Мусевич-Бориков, подполк. о.з. Д. Генов, Г. Гендович, Ю. Панчев, Дочо Христов, Н. Пулиев, Ас. Трупчиев, Л. Бобевски, Г. Шишков, К. Македонски, Хр. Златарев и др.⁸ В съюзното ръководство има народняци и демократи от Демократическия сговор, националлиберали, хора от Демократическата партия, обединени от поддръжката на деветоюнския елемент и одобряващи силовата политика на сговористкото правителство. Материална подкрепа СБРЗ получава от сливенските текстилни фабриканти братя Маринкеви, Тютюневата кооперация „Асенова крепост“, Съюза на габровските промишленици, Българското просветно-търговско дружество, Д. Яблански и др.⁹ Чрез дарения, обяви, реклами те подпомагат издаването на съюзния вестник „Родна защита“ и дейността на Върховното управление на СБРЗ, а в замяна на това съюзът води ксенофобска пропаганда и призовава българите да купуват само български стоки.

СБРЗ възприема дясна политическа идеология с множество заемки от италианския фашизъм, а по-късно и от немския националсоциализъм. В нея съществено място имат идеите за безпартийна власт, напътствана и контролирана от монарха, за корпоративен парламент, комплектуван от различните съсловия на българското общество на базата на принципа на компетентността, за единна национална държава, в която производството, търговията и политическото управление да бъдат в ръцете на българи, а общественно-политическият живот да бъде подчинен на идеята за „държава-нация“.

До края на 20-те години СБРЗ се намира под идейното влияние на италианския фашизъм. Причината е в силното въздействие на практическото осъществяване на фашистките идеи и на изграждането на фашистките държавно-политически структу-

ри в Италия¹⁰. Принос в това отношение има и италианската фашистка пропаганда в България. През този период СБРЗ развива активна пропагандна дейност за разпространяване на собствената си идеология и на идеите на италианския фашизъм. Тогава са осъществени контакти и с официална Италия. Съюзът приема за себе си определението „фашизъм на българска почва“ и се ориентира към търсенето на политически позиции, които да му осигурят подобаваща роля в обществения живот.

От началото на 30-те години, привлечен от силата и нарастващия успех на Националсоциалистическата германска работническа партия (НСГРП), СБРЗ насочва интересите си и установява връзки с нея.

СБРЗ се включва в системата на т. нар. неотговорни фактори, действащи в България през 20-те и първата половина на 30-те години. Той не се занимава пряко с политическа дейност, членовете му не участвуват в избори от името на съюза, а като членове на партиите, към които принадлежат. Самият СБРЗ многократно декларира своята партийна неангажираност. През 1925–1931 г. той поддържа групата на Ал. Цанков в Демократическия сговор като едновременно с това се стреми да устоява на натиска да бъде превърнат в сигурен тил на властта и на тенденцията да загуби неутралисткия си образ.

Въпреки деполитизираната си фасада СБРЗ заема важна позиция в отношенията между властта и останалите „родолюбиви организации“, което се дължи преди всичко на неговата относителна многочисленост. Неслучайно в периодите на предизборна борба през 1927 г. и 1930–1931 г. усилията на бореците се за надмощие политически групировки в Демократическия сговор се активизират по посока привличане на СБРЗ, подпомагане и ускоряване на обединението му с други родолюбиви организации за превръщането им в масова и солидна обществена опора в изборните битки. С такава цел през 1927 г. във връзка с предстоящите парламентарни избори за XXII ОНС правителството на А. Ляпчев прави опит чрез военния министър ген. Ив. Вълков да инспирира обединението на СБРЗ с БНСК, но по ред причини тази инициатива се проваля¹¹.

Интерес към СБРЗ проявява и Ал. Цанков с намерението да го превърне в партия и да го използва за достигане до властта. Усилията на Цанков в това отношение обаче остават безуспешни, защото част от ръководството на съюза има собствени политически амбиции.

Водачът на СБРЗ Ив. Шкойнов, Хр. Чаракчиев и Ал. Мусевич-Бориков не крият стремежа си да въвлекат и формално съюза в политическа дейност. През 1927 г. те издигат идеята за участие на СБРЗ в парламентарните избори, но тогава мнозинството в организацията е против напускане на надпартийните позиции¹². Същите хора прокарат участието на съюза с лозунги в окръжните избори от есента на 1930 г. при несъгласие на голямата част от членовете¹³.

Разногласията по принципния въпрос за участието на СБРЗ в изборите става център на кризата в организацията и причина за нейното разцепление през зимата на 1931 г. Върху кризисните процеси в СБРЗ действуват и допълнителни катализиращи фактори – проникване на лица от буржоазните партии в ръководството му с цел да го използват за получаване на депутатски мандати.

Подготовката на родозащитническите водачи за изборите от 21 юни 1931 г. започва още през юли 1930 г., когато от Върховното управление са изключени противниците на политизирането на СБРЗ – главният секретар Ив. Бижев, М. Тошев,

П. Глушков и С. Томов. На 1 и 2 ноември с. г. е проведена извънредна конференция, на която присъствуват представители на малък брой клонове на СБРЗ. Тя дава на Ив. Шкойнов изключителни права да назначава членове на Върховното управление по собствена преценка. Освен избраните от конференцията Ив. Шкойнов, Хр. Чаракчиев, Ал. Мусевич-Бориков, Ив. Бижев (вече еволюирал в позициите си), Г. Марков, Ст. Гладнев, Г. Гендович, Павел Христов, Дочо Христов, Г. Кънчев, Р. Радев и Св. Горанов във Върховното управление от върховния водач Шкойнов са назначени д-р Ал. Сталийски и Д. Танчев¹⁴. Скоро след това редакторът на в. „Родна защита“ Коста Жандов е освободен от длъжност, а малко по-късно функциите му са поети от Ал. Сталийски, който ги изпълнява до юли 1931 г. Отговорната редакторска длъжност неслучайно е поверена на Ал. Сталийски. Той трябва да направи обществено достойнство намерението на СБРЗ да вземе участие в изборите за XXIII ОНС, като същевременно се избегнат сътресенията в организацията.

Убедени в несъвместимостта на надпартийния статут на СБРЗ и участието ѝ в парламентарни избори, водачите му първоначално имат намерение да се включат в листите на други партии. Впоследствие те взимат решение да създадат политическа партия, привидно независима от СБРЗ, но фактически ръководена от негови членове, за да се кандидатира в изборите чрез нея¹⁵. При евентуален неуспех съюзът лесно би могъл да възстанови характера си на надпартийна „родолюбива организация“.

Новата партия се нарича Национална задруга за политическо възраждане. В учредителния ѝ протокол като нейна рождена дата се посочват 2, 3 и 4 октомври 1930 г.¹⁶ Следователно създаването ѝ предхожда конференцията от 2 ноември с. г. и е резултат от споразумение на един малък кръг хора от ръководителите на СБРЗ.

С появата си НЗПВ предизвиква остри разногласия в ръководните среди на СБРЗ. Вследствие на това от организацията са изключени К. Жандов и Яким Балеvски – бивши членове на ръководството¹⁷. Върховното управление предприема бърза и масова смяна на клоновите водачи на СБРЗ в провинцията, за да си осигури поддръжката на провинциалните организации.

Главната съпротива срещу решението на Върховното управление да включи СБРЗ в политическите борби идва от страна на окръжните и околийските водачи. Несъгласните с него се присъединяват към Жандов и Балеvски, които претендират, че представляват законното родозащитническо ръководство, издават свой вестник „Родна защита“ и съставят временен върховен комитет. Основното обвинение, което отцепниците отправят към Ив. Шкойнов е, че се готови да опартизани СБРЗ и да го подчини на личните си амбиции за власт. Групата на Жандов и Балеvски е материално подкрепяна от средите около А. Ляпчев и вдига силен шум по повод появата на НЗПВ¹⁸. В кампанията срещу Шкойнов и НЗПВ се включва и Дочо Христов, народняк от Демократическия сговор и член на Върховното управление на СБРЗ, с публикации в изданията под негова редакция в. „Дума“¹⁹.

Несъгласие с позициите на Ив. Шкойнов и със създаването на НЗПВ изразява и официозът в. „Демократически сговор“. Той многократно коментира „йезуитщината на „Родна защита“ и заключава: „Българското родолюбие няма нищо да спечели от това, ако партиите в България се увеличат още с една. Обаче много ще изгуби, ако единствената надпартийна родолюбива организация се оплете в гъстата мрежа на партизанската борба.“²⁰ Комплиментите, отправяни от официоза към СБРЗ като

„Родна защита“ е един от идейните стражи на държавата“, „голям морален надпартиен фактор у нас“ и др., прикриват опасенията на сговористите, че с участието си в изборите съюзът ще отцепи хора от Демократическия сговор и така косвено ще обслужи „делото на отрицанието“, т.е. опозицията²¹.

В отговор на всички обвинения Шкойнов настойчиво отрича връзката между предизборните инициативи на Върховното управление и политиката на СБРЗ, въпреки че още през декември 1930 г. във в. „Родна защита“ се появява предизборната платформа на съюза, вероятно изработена от Ал. Сталийски, а на заседанията на Върховния съюзен съвет от 7–9 февруари 1931 г. Сталийски е натоварен и да завери цяят на СБРЗ в съда за участие в изборите²².

За първи път СБРЗ открито декларира предпочитанията си към НЗПВ на 15 май 1931 г. в съюзния печатен орган: „СБРЗ, запазвайки същността си на надпартийна, родолюбива организация, предвид тежките моменти, които преживява Отечеството, безпътницата и разложението на политическите организации в страната, реши: в предстоящата предизборна борба да подкрепи листите на НЗПВ, защото само тя е възприела напълно политическите идеи и принципи на Родна защита.“²³ Очевидно водачите на съюза възлагат големи надежди на НЗПВ, защото се отказват от идеята за участие в изборите с чужди партийни листи. Те разчитат на новия изборителен закон, който осигурява депутатски мандати на партии, събрали 4% от гласовете и дори виждат в лицето на НЗПВ заплаха за старите партии²⁴.

НЗПВ е оглавена от Ал. Сталийски, чието влизане в СБРЗ е целенасочено и ориентирано към нейното въвличане в политическите борби. Член на Демократическата партия, сетне вииден сговорист, привърженик на Ал. Цанков, през 1929 г. политическите му амбиции го отвеждат в СБРЗ, където намира особено добър прием. Юрист по образование, специализирал в Германия и получил там титлата „доктор по право“, адвокат по професия, един от основателите на Съюза на българските адвокати и първи и дългогодишен негов секретар, Сталийски добива известност сред българската общественост с обемистото си съчинение „Фашисткото учение за държавата“, излязло през 1929 г. Книгата се занимава изключително с държавноправната страна на фашизма и аргументира неговото превъзходство над останалите доктрини за държавно устройство и управление, битуващи успоредно и едновременно с него. В нея е прокарана основната теза на автора, че фашизмът е „динамична държавна теория“, а не изблик на политическата воля на тълпата. Книгата е написана на базата на близо двеста италиански, немски и френски съчинения за фашизма и представява най-обширното българско проучване по тази тема до края на 30-те години. Нейната поява е посрещната възторжено от цялата политическа десница в България. През 1930 г. тя е издадена на немски език в Мюнхен. Ласкава рецензия за нея излиза и в италианския вестник „Куриере делла сера“ (бр. 297 от 15 декември 1930 г.).

Заедно с Ал. Сталийски в ръководство на НЗПВ влизат адвокатите Ив. Бижев, Ив. Нешев, Драгомир Сакеларов, М. Михайлов, Георги Марков. Последните трима попадат в СБРЗ по подобие на своя партийен водач и отскоро членуват в съюза²⁵. Всички те участвуват и в ръководните органи на СБРЗ.

Въпреки, че обявява за своя рождена дата 2–4 октомври 1930 г., НЗПВ всъщност започва своето формиране като политическа партия в хода на предизборната кампания за XXIII ОНС. Чрез нея значителна част от Върховното управление на СБРЗ се кандидатира в изборите като декларира, че членува в нея²⁶.

Централната листа на Задругата е оглавена от Ив. Шкойнов и включва Ал. Сталийски, Ив. Бижев, Ив. Нешев, М. Михайлов, Др. Сакеларов, Г. Марков, Вл. Тумпаров, Петър Баев, Рачко Цанов, Тотю Хаджихристов, Н. Попов, д-р Ив. Николиев, Петър Димитров, Г. Денев, Ганчо Попов, Дим. Радев, Марин Мандиков, Дяко Игнатов, Св. Горанов, Ив. Хаджииванов, Ив. Кисовски, Хр. Воденичаров, Г. Калчев и Мирчо Мирчев – общо 25 души²⁷. Те представляват ядрото на Задругата, около което се групират по-късно новите кадри на партията.

На 25 май 1931 г. излиза и първият брой на печатния орган на НЗПВ в. „Възраждане“, редактиран от Ал. Сталийски. В него е публикувана платформата на партията, която е буквално повторение на родозащитническата платформа от края на 1930 г.

Първото си организационно събрание, което всъщност е предизборно, НЗПВ провежда на 2 юни 1931 г. в Бургас. Там Ал. Сталийски в обширна реч развива основните положения в идеологията на новата партия и посочва като единствен изход от кризата, обхванала държавата, фашизма²⁸. В хода на предизборната кампания от името на НЗПВ се разпространяват позиви в София, Шумен, Варна, Бургас, Русе, Плевен и други градове със съдържание в духа на Бургаската реч на Сталийски. Успоредно с това Задругата полага усилия и за организационното си изграждане.

Участието на НЗПВ в парламентарните избори от 21 юни 1931 г. не ѝ донася депутатски мандати. Според собствените ѝ изчисления партията е получила 7 хиляди гласа²⁹. Официалните източници обаче посочват 6654³⁰. Най-много гласове 1093, НЗПВ взима от гр. Бяла, т.е. близо една шеста от общия брой на гласувалите за нея. Следват Видин с 562 гласа, Русенска селска околия с 486, Шумен с 464, София с 440, Бургас с 411, Русе с 376, Плевен с 339, Разград с 256, Лом с 213, Никопол със 190, Варна със 136 и други по-малки градове, в които са получени по няколко десетки гласа³¹.

Следователно в началния период от съществуването на НЗПВ нейната сила и влияние са съсредоточени главно в Русенски окръг, който дава една трета от гласовете за нея – 2211. Резултатите от изборите очертават приблизително периметъра на влияние на партията – градовете в Северна България, черноморските градове Варна и Бургас, столицата и селските околии на София, Русе и Варна.

НЗПВ не оправдава големите надежди на своите създатели. Особено разочарован остава амбициозният водач на СБРЗ Ив. Шкойнов, върху когото изборният неуспех на партията действа като студен душ и той незабавно се отдръпва от нея. На 6 юли 1931 г. чрез в. „Родна защита“ Върховното управление на СБРЗ заявява, че съюзът остава надпартийна организация, а „отношението му към всички партии на реда, в т.ч. Национална задруга, са еднакви, без да прави предпочитания на коя да е от тях“. Тази позиция е прокарана и в решенията на Върховния съюзен съвет от 25 юли с. г.³² Ал. Сталийски е освободен от поста редактор на в. „Родна защита“ и неговата партия заживява самостоятелен политически живот.

* * *

Организационната система на НЗПВ е отразена в приетия скоро след създаването ѝ устав, оповестен на 15 юли 1931 г. В него се казва, че партията си поставя за цел „да групира онези български граждани, които възприемат при записването си

чрез декларация, а отпосле изпълняват и на дело програмните ѝ начала“, „начина на групиране“, предвиден в нейния устав, „и се ръководят от правилото, че политиката е преди всичко морал и родолюбива дейност, а не средство за постигане на лични и егоистични интереси“³³.

Членове на партията могат да бъдат всички български граждани, готови да служат с идеализъм на нацията при единственото условие да не са обременени с партизанско минало, престъпления и нисък личен морал³⁴. Поставяйки това условие за членство, НЗПВ се готви да издигне претенцията за необремененост с основните недостатъци на традиционните политически партии – кариеризъм и котерийност, и да осигури обществената „чистоплътност“ на своите членове. Как се спазват тези изисквания се вижда от състава на нейното ръководство.

След влизането си в НЗПВ членовете ѝ се задължават да се абонират за в. „Възраждане“ и да записват по двама абонати за него³⁵.

Организационната структура на партията е съобразена с административното деление на страната.

Ръководството на Задругата се осъществява от Централен секретариат (ЦС) и от Национален съвет (НС). НС се съставя на основата на два принципа: политически и съсловен, които определят качеството на лицата, влизащи в него. Едните, наречени политически представители, са избирани по административни окръзи от местните партийни организации чрез тайно гласоподаване като всички членове гласуват направо до ЦС със затворени писма по специално установена процедура. Другите – представители на всички съсловия, професии, занаяти, корпорации и области на науката и изкуствата „се назначават измежду лицата с доказана компетентност в тия среди от ЦС“³⁶.

ЦС се състои от 9 души, избирани от НС, но не задължително измежду членовете на последния. Неговата дейност е контролирана от НС, който може да се свиква и сам за тази цел, ако има обикновено мнозинство на представителите на окръзите.

За всеки окръг и всяка избирателна околия ЦС назначава съответно по един окръжен и по един околийски секретар.

В населените места трябва да се създават местни организации, всяка от които се управлява от един секретар, назначаван от окръжния секретар за две години. Уставът предвижда и възможност за изборност на местния секретар, ако организацията наброява над 60 членове и повече от една трета от тях е против назначаването му. В този случай организацията сама избира секретаря си чрез тайно гласоподаване.

Контрол на финансовите дела на партията извършва контролен съвет от 4 души, избирани от НС едновременно с ЦС. Той е председателствуван от член на Софийския апелативен съд, посочван по молба на ЦС от председателя на този съд.

Уставът позволява на партията да притежава движими и недвижими имоти, а след евентуалното ѝ разтуряне, което е в компетенциите единствено на ЦС, имуществото ѝ се предава на фонда на пострадалите от войните³⁷.

Видно е, че НЗПВ е изградена на принципа на централизма. Анализът на устава показва, че организационната система на партията не е подробно разработена. Не става ясно какви са функциите на ръководните тела, каква е структурата на местните, околийските и окръжните организации. Уставът дава само най-обща представа за партийния строеж. В неговите постановления за НС са заимствувани идеи и принципи от устройството на Италианската фашистка партия и фашисткия корпоративен парламент.

В устава обаче се отрежда специално място на политическата тактика на партията, което е показателно, че НЗПВ е създадена с главна цел да участва в избори. Изборните листи на Задругата се изработват от ЦС. Същевременно тя може да подкрепя кандидатите, издигнати и от други партии и групировки, ако те отговарят на изискванията за компетентност. За тази подкрепа не е необходимо партията да влиза в коалиция, защото тя не била „създадена с единствената цел да участва в управлението на всяка цена, а да съдейства на държавата за нейното материално и духовно изграждане“³⁸.

За свои партийни цветове НЗПВ избира черния и жълтия, диагонално разположени в правоъгълно поле.

След парламентарните избори от юни 1931 г. НЗПВ започва да изгражда своята организация върху кадрите на изборния си апарат. В 35-те околии (София, Варна, Бургас, Русе, Видин, Шумен, Плевен, Разград, Лом, Никопол, Бяла и др.), където Задругата регистрира свои изборни листи, такива кадри са вече създадени. С отминаването на изборите партията насочва усилията си към организиране и на други околии. За тази цел ЦС издава на 9 юли 1931 г. специално окръжно, с което нарежда на окръжните секретари да назначат околийски секретари в околии, където още няма назначени такива като внимателно ги подбират измежду „най-достойните и дейни членове на задругата“³⁹. Със същото окръжно се разпорежда новопостъпилиите членове да попълват нарочно заявление за приемане в Националната задруга и да плашат 20 лв. встъпителна вноска; за всички членове се определя месечен членски внос от 5 лв. и задължителен абонамент за в. „Възраждане“, а ръководството обещава да им раздаде партийни членски карти.

Не намерихме сведения дали инструкциите, дадени в този документ, са изпълнени. Но обстоятелството, че партийният вестник „Възраждане“ спира за повече от половин година след издаването на окръжното, свидетелствува, че Задругата не е проявила никаква особена организационна и политическа активност през втората половина на 1931 г.

В НЗПВ влизат хора от различни политически партии. Политическите метаморфози на Ал. Сталийски бяха вече отбелязани. Другите петима от Върховното управление на СБРЗ, които остават в Задругата – Г. Марков, Ив. Бижев, Ив. Нешев, Др. Сакеларов и М. Михайлов са бивши сговористи⁴⁰. Вл. Тумпаров преминава в НЗПВ от Националлибералната партия – крило Д. Кьорчев⁴¹. Д-р Вл. Бурилков от Бургас, включен по-късно в централното ръководство на Задругата, е бивш радикал-сговорист⁴². Към НЗПВ се присъединяват хора от Съюза на българите фашисти (СБФ) на Кр. Митакوف, верни на преориентираните си водачи родозащитници, ренегати от БРП, от БЗНС–Врабча I и др.⁴³

Така НЗПВ обединява личности с противоречиво политическо минало около една нова идеология. Във връзка с това издаваният от отцепниците от СБРЗ вестник иронично отбелязва, че Задругата събира „пропаднали величини“ от различни партии⁴⁴.

Засега не разполагаме с достатъчно данни за категорични изводи относно социалния състав на НЗПВ. Съществува обаче стремеж у нейното ръководство да привлича в партията хора от различни обществени среди и занятия, още повече, че към това води и програмата ѝ за създаване на „една добре уредена държава, чиито интереси стоят над личните интереси на всички“⁴⁵. Към идеите си Задругата иска да при-

общии „всички родолюбиви българи: не само бойците и участвувалите във войната запасни войници, подофицери и офицери; не само оставените почти на самите тях инвалиди; не само членовете на родолюбивите организации, за които България стои над тях; не само прокудените добруджанци, тракийци, македонци, западнопокрайнци, които за голям упрек на българската държава са оставени от нея сами да отстояват интересите на българското племе; но и всички издигнати членове на компетентните съсловия, професии и занаяти, на работническото и най-сетне на всички ония, които, макар и членове на досегашните политически партии, отдавна чувствуват, че досегашната партийна система води страната към гибел!“⁴⁶.

Специален интерес проявява НЗПВ към селското население като разчита на разочарованието му от политиката на Народния блок, от неефективните му икономически мерки и от постоянните вътрешноправителствени конфликти. Чрез активна и патетична демагогия Задругата се опитва да проникне в българското село и да използва неговите възможности за осигуряване на широка социална подкрепа, но не е в състояние да се превърне в конкурент на различните земеделски формации, едни от които са на власт, а други, неизчерпани – в опозиция⁴⁷.

Средствата за вестника и дейността си НЗПВ получава от членския внос на многобройните си членове, от абонамента на вестника, от приходи от издаване на брошури, устав и програми, от значки, членски карти и пр., а най-вече от помощи, давани от по-заможните членове и симпатизанти на партията⁴⁸. Един от първите, които оказват материална подкрепа на Задругата, е Владо Георгиев и стоящото зад него АД „Устрем“. Според някои сведения тези, последните, осигуряват влизането на Ал. Сталийски във Върховното управление на СБРЗ и възлагането на редакторския пост във в. „Родна защита“ именно на него⁴⁹. Финансова помощ Задругата получава от Никола Стоименов – притежател на химическа фабрика и на магазина за бои „Коста Дабо“ в София, от Юрдан Калпакчиев – собственик на хотел „Юнион палас“, и от индустриалеца Велизар Пеев – член на Управителния съвет на АД „Индустрия за шоколад и захарни изделия В. Пеев“, които през 1931–1933 г. са включени в централното ръководство на партията⁵⁰. Средства в касата на НЗПВ постъпват и от реклами на фирми и предприятия на членове и симпатизанти, публикувани във в. „Възраждане“. Всичко това обаче е крайно недостатъчно и не дава възможност на Задругата за мащабна и резултатна дейност. Оскъдицата притиска организацията дотам, че нейното политическо лице в. „Възраждане“, който е седмичник, излиза за три години само в 42 броя. За да поддържа издаването му, ръководството прави опит да основе специален фонд.

Ал. Сталийски се опитва да издействува известна финансова помощ при посещението си в Рим през септември 1933 г. и такава му е обещана, но до 19 май 1934 г. не пристига⁵¹.

Новата 1932 г. Националната задруга посреща в организационно оживление и политическата мобилизация за следващата изборна битка. На 14 февруари 1932 г. в 72 града на България, а на 21 – февруари в някои селски общини са проведени общински избори, в които участва и НЗПВ. Според собствените ѝ сведения в тях тя получава: в Русе – 1059 гласа, в с. Сваленик, Русенско – 141, с. Червен – 115, в Беленска околия – 111, във Варна – 102, в Троян – 92, с. Семерджиево – 74, с. Иваново – 75, в Разградска околия – 56, с. Хърсово – 52, с. Басарабово – 45, с. Дурач и с. Просека по 36, с. Червена вода – 22, и т.н.⁵²

Цяло събитие става единственият успех на Задругата в Русе, където са избрани трима общински съветници и един училищен настоятел – задругари. По броя на получените в Русе гласове тя се нарежда след БРП и Народния блок. Това прави впечатление на опозицията, особено на неотдавна изгубилия парламентарните избори Демократически сговор. По този повод в статията си „Изборни поуки“ във в. „Слово“ Ст. Мошанов, правейки анализ на изборните резултати, констатира намаляване на влиянието на Народния блок и изказва мнението, че Демократическият сговор трябва да издигне млади, ентусиазирани, близки до народа кандидати в едни бъдещи избори и да разчита на личности. Като поучителен пример за ролята на личността в изборната борба той посочва русенския успех на НЗПВ, който се дължал на личната листа на търговеца Кънчо Петров, бивш родозащитник и настоящ член на Задругата⁵³.

НЗПВ формира своя общинска група в Русе, която постоянно прави обструкции на мнозинството в общинския съвет и демонстративно отхвърля сътрудничеството с „нефашисти“⁵⁴.

Русенският изборен успех остава само епизод и до 19 май 1934 г. Задругата не смогва да го повтори.

Следвайки поетото ускорение и насърчена от постигнатото, на 24 април 1932 г. НЗПВ провежда своя I фашистки национален съвет (ФНС). Неговите решения и резолюции съдържат обща критика на партийната система в България и на външната политика на Народния блок. А към българската общественост ФНС адресира своята идея да бъде създадена корпоративна държава, ориентирана към ревизионистично настроените страни в Европа⁵⁵.

След I ФНС се оживяват всички организации на Задругата. През цялото лято на 1932 г. тя устройва събрания в Пловдивско, Софийко, Варненско, Ломско, Бургаско, Русенско, Разградско, Старозагорско. Из провинцията пътуват членовете на ЦС, сред които най-дейни са Ал. Сталийски и Г. Марков⁵⁶.

С големи надежди НЗПВ се готви за общинските избори от 25 септември 1932 г. в София. Нейните активисти се впускат в усилена агитационна дейност. В периода юни септември са проведени четири големи събрания, на които говорят избрани от ЦС хора: В. Пеев и Юр. Калпакчиев като представители на стопанските съсловия, инж. Н. Николаевич, д-р Ив. Николиев и Н. Писарев от името на техническата интелигенция, Ив. Михайлов и Д. Костов от работническите среди. Софийската организация на Задругата изпраща писмо до съсловните и професионалните организации и до групите на инвалидите, собствениците и пенсионерите за съдействие в изработването на листите за изборите на принципа на компетентността⁵⁷. Непосредствено преди самите избори тя издава в два броя в. „Фашистка борба“.

Най-забележимата изява на НЗПВ в столицната предизборна кампания е устроеното на 11 септември събрание в театър „Ренесанс“. Речи в духа на програмните начала на партията произнасят членовете на ЦС В. Пеев и Вл. Бурилков като прокламират необходимостта от въвеждане на планова икономика, колективни трудови договори, участие на работниците в печалбите на предприятията и други действия, насочени към изграждане на корпоративен тип държавно стопанско ръководство. След тях Ив. Нешев и Др. Сакеларов обосновават нуждата от разрушаване на партийната система и от създаване на фашистка държава⁵⁸.

На събранието е оповестена и платформата на НЗПВ за столичната община. В нея се предвиждат намаление на наемите и битовите такси, организиране на различни благоустройствени мероприятия с използване силите на безработните, планиране на общинското строителство, регламентиране на работното време на търговските заведения и магазините, премахване на общинските работилници, които конкурират занаятчийството и др. В социалната област платформата обещава създаване на общински бюра за настаняване на работа, общински жилища за бездомни и безработни, общинска служба за възпитание на младежта, общинска осигуровка за безработица, инвалидност и смърт, подобряване на хигиената, здравеопазването и медицинската помощ. Всички тези мероприятия ще бъдат съчетани с реорганизация на службите и финансите на общината, намаляване наполовина броя на общинските чиновници, премахване на големите общински заплати, превръщане на службата на общински съветник в почетна и безплатна, провеждане принципа на несменяемост и компетентност в общинските служби, създаване на нови приходиизточници, съразмерно разпределение на общинските данъци, такси и берии, специални тежки наказания за злоупотреби с общински интереси и средства, анкета и съд за старите общински управления и др.⁵⁹ Тази амбициозна платформа има претенциите да задоволи всички нужди на софийската община, без да държи сметка за действителните възможности на държавата, на общината и най-вече на самата Задруга. До голяма степен обаче нейните постановки имат своите основания в столичната действителност, свидетелство за което са и близките по социално-икономическите си искания платформи на влиятелните политически групировки – Народния блок, Демократическия сговор на Ал. Цанков, Трудовия блок⁶⁰.

НЗПВ излиза със свои листи в шестте столични района. Претендиращи че са съставени на съсловен принцип, те включват 30 лица, от които 6 търговци, 2 индустриалци, 1 рентиер, 3 инженери, 1 архитект, 2 лекари, 4 техници, 3 търговски служители, 2 занаятчии, 2 работници, 3 пенсионери и 1 запасен подофицер. Сред тях най-голям е дялът на търговците, които вероятно заедно с индустриалците са финансирали предизборната кампания на Задругата и тя им се отплаща като поставя имената им в листите си.

Общинските избори в София са спечелени от Трудовия блок начело с БРП. От 44 хил. гласували избиратели той получава 16 хил. гласа, Народният блок – 10 640, Демократически сговор – Цанков – 6732, Демократически сговор – Ляпчев – 3285, Националлиберална партия – Смилов – 2253, а НЗПВ – само 296 гласа⁶¹. Това е главоломна провал и в „Възраждане“ прави усилия да смекчи въздействието му върху членовете на Националната задруга като представя един преувеличен изборен резултат от 410 гласа и прави утешителния коментар, че в „партизанска София и това е успех“⁶².

Веднага след софийските общински избори на 27 септември 1932 г. е проведен II ФНС. Съветът приема партиен устав, основно преработен и допълнен в сравнение с първия от 1931 г. и по същество почти нов.

Новият устав внася важна промяна в името на партията и след II ФНС тя започва да се назовава Национална задруга фашисти (НЗФ). Уставът формулира вече попълно целта на Задругата. Освен да работи за сплотяване на всички българи, както е постановено в първия устав, партията си поставя и нови цели: „да насажда и развива

граждански и политически добродетели: ред, дисциплина, взаимна обич и уважение, чувство на законност и дълг, справедливост и готовност да се понасят всички жертви в интереса на нацията и за преуспяване на държавата и да работи за духовното и материалното издигане на българския народ и за пълна обнова на нашия държавен и обществен живот⁶³.

Определени са категорично и политическите позиции на Задругата. В устава е заявено, че тя „възприема фашистката корпоративна система за държавно устройство, почиваща на принципите на фашизма – труд, компетентност, дисциплина и йерархия“⁶⁴.

Новият устав изменя начина на съставяне на централните управителни тела на партията и конкретизира функциите им. Националният съвет вече се нарича Национален фашистки съвет (НФС). Той се попълва на политически и съсловен принцип, но в него са включени като трета категория членове окръжните и околийските секретари. Функциите му са подробно развити: той изработва програмата и платформата на партията и изменя устава „в зависимост от условията за успех на организацията“, обсъжда всички финансови, организационни, административни и обществени въпроси, които се отнасят до дейността на Задругата⁶⁵. Най-малко два пъти в годината НФС е свикван на заседание от ЦС. Като върховен орган на Националната задруга той може да се свиква и сам, но за това е нужен кворум от две трети от представителите на окръзите и околииите.

В новоприетия устав има и друга съществена новост – появява се институцията на централния секретар, избран от НФС. Централният секретар председателства НФС и заседанията на ЦС. Той посочва останалите осем членове на ЦС, които се утвърждават от НФС, разпределя работата помежду им и назначава измежду тях Постоянно присъствие. Постоянното присъствие (също нова институция) се състои от централния секретар, един административен секретар, един касиер и редактора на партийния вестник.

Изведени са функциите и на ЦС. Той ръководи дейността на партията съгласно устава, правилниците и директивите на НФС, изработва проектобюджета и следи за приложението му, назначава окръжните и околийските секретари, а в края на всяка година представя на прокурора при Софийския апелативен съд опис на имуществото на партията и равностметка на приходите⁶⁶.

Организационните равнища, установени със стария устав, се запазват и в новия – това са окръжните, околийските и местните организации, оглавявани съответно от по един секретар. Сега обаче местната организация започва да се нарича „сноп“, за образуването на който са необходими най-малко пет членове на Задругата, а във всеки населен пункт може да има само по един „сноп“. Към всяка местна организация се създава младежки сноп, в който членуват младежи под 21 години. Начело на младежкия сноп стои водач, подчинен на местния партийен секретар. Въвеждането на младежки поделения на партията е отразено и в снижаването на възрастовата граница за нейните членове от 21 на 17 години.

Новият устав дава големи права на окръжния секретар. Той назначава и сменя от длъжност местните секретари. За разлика от преди сега не се допускат никакви възможности за изборност на местните секретари. За неизпълнение на нарежданията му окръжният секретар може да иска смяна на околийските секретари от ЦС. Той отгова-

ря лично за делата и финансовата част на окръжната организация и може да назначава свои помощници, които да действуват под негова лична отговорност. Нов момент в устава е изравняването на градските секретари в София, Пловдив, Русе, Варна и Бургас по ранг и права с окръжните секретари⁶⁷.

Въведен е годишен данък за всеки окръг, определян от ЦС в зависимост от броя и големината на снопове в съответния окръг. Този данък се внася в ЦС веднъж на три месеца. Предназначението му е да разшири възможностите за материална издръжка на партията, тъй като събираните дотогава по вътрешноорганизационна линия средства са явно недостатъчни.

За контрол над финансовите дела на ЦС НФС назначава проверителна комисия от трима души, която проверява два пъти годишно касата на ЦС и в края на всяка година представя доклад пред НФС. Изоставено е положението от първия устав, предвиждащо председателят на контролния съвет да бъде назначаван от председателя на Софийския апелативен съд⁶⁸.

Успоредно с промените в организационната структура е обогатена символиката на НЗФ. Партийната емблема представлява правоъгълник, в чиято горна част е разположена ивица с вертикално поставен български трицвет. Останалата част от правоъгълника е разделена по диагонал на черна (отгоре) и жълта (отдолу) половина. В жълтото поле има означение „Ф“ (фашисти), а в черното – абревиатурата „НЗ“ (Национална задруга) и знакът на СБФ: алебарда с конска опашка и пет пръчки, обхванати от въже с девет колена. Включването на последния символ в емблемата на НЗФ вероятно отразява вливането на част от СБФ в Задругата и влиянието ѝ за придаване на български облик на партийната символика. Тази тенденция намира израз и в последните два члена на новия устав, с които Задругата приема за свой празник Трети март – денят на Освобождението на България, а в печата ѝ, който е кръгъл и с надпис „Национална задруга – фашисти“, околоръст се прибавя изображение на отрязан дънер с пет нови издънки, символизиращи жизнеността на българската нация и надеждите за нейното обединение в единна държава⁶⁹.

По примера на много от съществуващите националистически организации в България НЗФ има свой „Марш на фашистите“, утвърден в началото на 1933 г. Ето и неговият текст, който въвежда в патетиката на задругарската идеология:

С души могъщи, окрилени
и с полет вихрено напред,
ний идсм дружни, вдъхновени,
да осветим фашистки ред.

Припев: Напред! И в мир, и във война –
да браним родната страна!
Пред нея да се закълнем:
„За теб, Родино, ще умрем!“

Заветът вечен на дедите
е нашият крилат завет.
Със него ще слоим вразите!
Напред, фашисти, все напред!

Припев: ...

Борбата люта не ни плаши,
не стряска ни смъртта дори,
защото във сърцата наши
свещен фашистки плам гори.

Припев: ...

Напред – с труда, с ума и щика,
да смажем подли врагове
и на България велика
да станем горди синове!

Припев...⁷⁰

„Маршът на фашистите“ се включва в тържествения ритуал на големите партийни събрания и конференции. Възможно е инициативата за неговото създаване да е дошла от страна на по-дейни родозащитници задругари, придобили опит в тази своеобразна политическа хореография в редовете на СБРЗ.

Приетият от II ФНС устав внася изменения в политическата тактика на партията. Докато в първия устав се допуска възможността за поддръжка на кандидати, издигнати от други партии в изборите, сега тя е отхвърлена, а новата постановка е категорична: „Организацията не може да влиза в коалиция или съвместна дейност с никоя политическа партия, освен с организации, които са възприели фашизма и корпоративната система на управление.“⁷¹

Всички изменения и допълнения, направени в новия устав, отразяват плътното организационно и идейно приближаване на НЗФ към Националната фашистка партия на Италия (НФП). Стремешът е и формално, и същностно Задругата да добие облика на фашистка партия. Отначало докрай в Устава е прокаран принципът на централизма, йерархията и дисциплината. Фигурата на централния секретар съответствува на партийния водач в другите фашистки партии, без обаче да има неограничените правомощия на вожд и без да се създава култ към него. Подражавайки на НФП, НЗФ възприема „снопа“ (fascio) като название на основната си организационна единица. А името на НФС почти съвпада с това на върховната партийно-държавна институция на италианския фашизъм – Големия фашистки съвет.

Възприетата от НЗФ тактика на отричане на сътрудничеството с нефашистки партии отразява нейния идеен максимализъм и доктринализъм в подражаването на италианския фашизъм. Тя е следствие от влиянието не на ранния фашизъм от времето на „вкореняването“ му в политическата система, а на политическата практика на фашисткия режим и на ликвидирането на всички опозиционни на фашизма партии в Италия.

След приемането на устава II ФНС на Задругата се заема с делова дейност в духа на провъзгласените в него принципи. В резолюцията на съвета е подложена на остра и многопосочна критика политиката на Народния блок. Блокното управление се квалифицира като „партизанска вакханалия“, която подготвяла „външна и вътрешна катастрофа“ за България. Българският парламентаризъм бил окончателно

отречен от всички обществени среди, а парламентът се превърнал в „бюрократично гнездо без всякакво значение и стойност“. Всички сфери на народното стопанство били в разруха в резултат на партизанското управление на Народния блок.

Като единствен изход от съществуващото положение резолюцията посочва „премахването на компрометираната и фалирала партийна власт и заменяването ѝ с едно единно, сплотено и волево управление“, опряно на обществената сила на фашизма. Ядрото на въпросната обществена сила трябва да бъде НЗФ. Самата Задруга се самоизтъква като основоположник на „българския активен фашизъм“, който се бил разраснал във „вуншително движение“, и се обявява против онези „среди и течения, опитващи се да се нагодят към една фашистка идеология, без да имат решителността да я възприемат открито и усвоят фашистко действие“, какъвто бил случаят с Демократическия сговор – Цанков. Резолюцията завършва с призив за обединение на всички фашистки сили в България⁷².

Провеждането и решенията на II ФНС свидетелствуват, че оживена от изборните си изяви и от общото политическо раздвижване, Задругата се подготвя за активна политическа дейност. Подобни настъпателни проявления се забелязват и при много други противници на парламентарната система в България⁷³. Стимулиращо въздействие върху тях оказват силните десноавторитарни и тоталитарни движения в Европа, които по това време са във възход. Особено заразително в това отношение е идването на НСГРП и А. Хитлер на власт в Германия през януари 1933 г.⁷⁴

В процеса на организационното си преустройство НЗФ полага усилия и за финансовото си укрепване – основна необходима предпоставка за по-нататъшното ѝ развитие и дейност. За тази цел още през юни 1932 г. ЦС издава окръжно, с което нарежда да се ускори събирането на средства чрез всички официални приходоизточници на партията: отчитане на сумите за разпратените из страната броеве на в. „Възраждане“, събиране на абонамента за вестника и на членския внос на задругарите. В окръжното се съобщава, че ЦС е изработил проект за партийна значка, която ще бъде пратена на организациите срещу съответно заплащане от 25 лв. броя⁷⁵.

За да осигурява финансови постъпления в касата на партията, скоро след II ФНС е създаден финансов езекутивен комитет при ЦС с председател В. Пеев, секретар Н. Писарев и членове Н. Стоименов, Юр. Калпакчиев и Д. Ганчев. Неговите решения, след като бъдат одобрени от ЦС, стават задължителни за всички организации. Както се вижда, в комитета влизат главните спомоществователи на Задругата – хора инициативни и ориентирани в стопанските дела. Първото решение на комитета подновява неизпълненото вероятно нареждане на ЦС от юни 1932 г. за изпращането на половината от събрания членски внос в централната партийна каса със заплахата, че неотчетените организации ще бъдат изключени⁷⁶.

Поради своята малочисленост и поради нередовното издължаване на членския внос и абонамента на задругарите, НЗФ не би могла да се издържа сама, ако не получи помощи от своите заможни членове и симпатизанти. Хората от финансовия езекутивен комитет дават лично много от средствата за издаването на вестника, за покриването на разходите на партията, за провеждане на агитационните и пропагандни мероприятия и пр. Красноречив е фактът, че след отдръпването на В. Пеев от Задругата и влизането му в НСД в началото на 1934 г. НЗФ изпада в големи материални затруднения, които слагат фактически край на дейността ѝ далеч преди разтурянето ѝ от деветнадесетомайците.

През 1932–1933 г. броят на организациите на НЗФ показва известно увеличение, понарасва и нейната членска маса за сметка на хора от селата, на отделни работници, а също на общественици и чиновници като бившия председател на Варненската окръжна земеделска дружба Ст. Миленков и бившия председател на Варненския окръжен съд Шивачев⁷⁷.

Според сведения на НЗФ в началото на 1933 г. в Русенска селска околия съществуват организации на Задругата в 24 села, в Балбунарска (Кубратска) околия – 16 села, в Разградска околия – 20 села, в Кеманларска (Исперихска) – 3 села, в Беленска – 7 села, в Анхиалска (Поморийска) – 18 села, в Айтоска – 5 села, в Бургаска, – 14 села, в Карнобатска – 7 села, в Карабунарска (Грудовска) – 20 села, в Елховска – 6 села, в Малкотърновска – 3 села, в Ямболска – 2 села и отделно в гр. Ямбол, и др.⁷⁸

За разширяване влиянието на Задругата в селата на 30 април 1933 г. ЦС нарежда да се организират повсеместни народни фашистки събори в по-големите села с организационно-пропагандна цел. Разбира се, това е непосилна задача за скромните възможности на партията. Все пак през пролетта и лятото на 1933 г. нейните ръководители посещават и устройват събрания в някои от градовете на страната и в околните им села: в Русенско, Бургаско, Варненско, Разградско, Шуменско, Ломско, Провадийско и други райони, където е регистрирано присъствие на фашисти задругари⁷⁹. Проведените през юни и юли 1933 г. в разгара на селскостопанската работа няколко десетки събрания в селата главозамайват ръководството на НЗФ до такава степен, че то обявява цяла Северна България за фашизирана – една преценка, съответстваща на амбициите на Задругата, но в никакъв случай не на действителното ѝ обществено влияние⁸⁰.

Кампанията за провеждане на събрания на НЗФ продължава и през есента на 1933 г. Само в София през септември – ноември с. г., по очевидно преувеличени сведения на ръководството на Задругата, броят на събранията надхвърля 100⁸¹. Всъщност става дума за малки сбирки на столичните активисти на партията по пивници и кафенета, каквато е обичайната практика в нейния организационен живот. Тази организационно-пропагандна дейност има за цел да разгласява идеите и програмата на НЗФ и да популяризира политическите ѝ намерения. По много причини обаче резултатите се оказват твърде скромни.

Серията от събрания през лятото и есента на 1933 г. завършва с подготовката на III ФНС, чиито заседания са насрочени за 2 декември с. г. и който, според предварителните планове на ръководството на НЗФ, трябва да вземѐ важни за партията решения⁸².

Следвайки програмните си предначертания, Националната задруга се опитва да проникне сред различни съсловия и групи от населението. В Лом например към организацията на НЗФ е образувана търговско-занаятчийска секция, която в началото на 1933 г. наброява около 40 души, а към софийската организация е създадено бюро за настаняване на безработни⁸³. Това обаче са само епизоди, които показват, че практическата дейност на партията остава далече зад декларациите ѝ и силно зависи от случайни фактори.

Подобно на всички съвременни ней партии НЗФ изгражда свое младежко движение с водач Петър Николов, който е член и на ЦС. Неговата поява е свързана със стремежа да се привлече младежта, която поради своя идеализъм, житейска неопит-

ност и склонност към отричане на старото е смятана за благоприятна среда за фашистките идеи – възглед впрочем нелишен от основания като се знае, че значителен процент от членовете на повечето фашистки движения през 20-те–30-те години са в младежка възраст⁸⁴. В Младежкото фашистко движение влизат всички младежки снопове на НЗФ в страната, чийто точен брой остава неизвестен, но едва ли е голям.

Дейността на младежките фашистки снопове се движи главно в областта на пропагандата на фашистки идеи чрез провеждане на събрания, разпространяване на позиви с фашистко съдържание, разпра с младежи с леви убеждения и пр. През декември 1932 г. например Софийският младежки сноп, носещ името „Фашистка просвета“, организира четири събрания в столицата, на които говорят партийните теоретици Ал. Сталийски, Г. Марков, К. Манчев и Вл. Бурилков. Тематиката на изнесените сказки е в границите на традиционния за пропагандата на Задругата проблемен кръг – фашистката корпоративна държава, стопанската система на фашизма, ролята на водача във фашистките движения, резултатите от фашисткото управление в Италия⁸⁵.

Към Софийската организация на НЗФ се образува и малка студентска група. От началото на 1934 г. се подготвя сформирането и на детски легиони по подобие на италианската детска организация „Балила“, но за това не стигат силите и времето на Задругата до деветнадесетомайския преврат⁸⁶.

От изложеното дотук се вижда, че създадената през 1930 г. НЗПВ от дейци на СБРЗ и приела през 1932 г. названието НЗФ е политическа партия, която се стреми към организационно и идейно подражание на НФП. Основна линия в дейността ѝ е участието в изборни борби. Това е „рождено петно“ на Задругата, която възниква като предизборно образувание, а и амбициите на нейните водачи я тласкат неуморно в тази посока. Неслучайно изборните прояви бележат отделни етапи в организационното ѝ развитие, носейки определени поуки и давайки повод за структурни и организационни промени.

Националната задруга успява да изгради свои организации в някои окръжни градове – София, Русе, Варна, Бургас, Пловдив, Плевен, в околийските центрове Лом, Видин, Разград, Шумен, Ямбол, Никопол, Бяла, Айтос, Карнобат и др., както и в някои от околните им села. Към организациите ѝ са създадени младежки снопове, а в София е образувана и студентска фашистка група.

Активът на Задругата наброява няколко десетки души, предимно адвокати и търговци. Плановите на водачите ѝ да я превърнат в масова фашистка партия, която да участва в ликвидирането на парламентарната система и в изграждането на фашистка държава не се осъществяват. Материално немощна и малочислена, НЗФ остава предимно градска партия с анемични местни снопове.

* * *

Платформата, с която НЗПВ се появява като политическа партия не е непозната на българската общественост. Още през декември 1930 г. във в. „Родна защита“ излиза в няколко поредни броя платформата на СБРЗ. След няколко месеца, на 25 май 1931 г., в първия брой на в. „Възраждане“ същата платформа е представена от името на НЗПВ. Тя съдържа 10 точки и е силно повлияна от италианския фашизъм. Детайлното и задълбочено познаване на фашистката организация, идеология, законодател-

тво и политическа практика от Ал. Сталийски, засвидетелствувано в книгата му „Фашисткото учение за държавата“, играе голяма роля в изготвянето на програмните документи на Задругата.

Платформата на НЗПВ става програма на НЗФ. Тя предвижда провеждането на реформи във всички области на стопанския, политическия и обществен живот: рационализиране на Търновската конституция, прокарване принципа на интегралния парламентаризъм и въвеждане на нова избирателна система вместо съществуващата пропорционална, реорганизация на трите власти – законодателна, изпълнителна и съдебна; преустройство на министерствата; извършване на преобразования в селското стопанство, промишлеността, търговията и занаятите, в общинското самоуправление, в образователната система, в правораздаването, в чиновническия апарат и дори в православната църква⁸⁷. В процеса на развитие на Задругата като политическа партия тази платформа се обогатява и развива и заедно с многобройните статии във в. „Възраждане“, посветени на важни обществени, политически, стопански и културни въпроси, дава завършен идеен облик на тази формация.

В идеологията на Националната задруга се открояват два основни деструктивни елемента: антипарламентаризъм и антикомунизъм. Те са лаконично изведени в идеята формула на фашистите задругари: „Фашистът-щурмовак има двама неприятели: старите партии, които в миналото опростиха България, и комунистите, които днес искат да я опростят.“⁸⁸

Първият елемент на отрицанието в идеологията на НЗПВ е антипарламентаризмът. Задругарите виждат в парламента непригодна институция, тъй като бил изразител на узурпираната от партията политическа воля на избирателите. Най-големият недостатък на парламентаризма бил неподходящият състав на листите, в които влизали лица, поставящи личните си интереси над интересите на колективитета⁸⁹. Причината за израждането на парламентарната система и довеждането ѝ до пълна невъзможност да изпълнява предназначението си, според Задругата, бил възприетият принцип на попълване на парламента чрез партията. В хода на партийните съревнования за депутатски мандати се вършела безпринципна търговия с убеждения, с идеали и програми, изкористявала се волята на избирателите и се компрометирала идеята за общонародна представителност на парламента. Самият парламент се превръщал от държавна национална институция в инструмент на политическите партии и не можел ефективно да защитава интересите на нацията и държавата⁹⁰.

Чрез критиката на парламентаризма Задругата достига до антипартийността. „Сегашното безизходно политическо положение е продукт на безпомощността на политическите партии, в които понастоящем са групирани активните политически дейци в страната; това безизходно положение не се дължи на обстоятелството, че всички политически партии са лоши, а на самата база, на която е сложено политическото групиране у нас (немного различно и от това в чужбина); във всички политически партии членуват безспорно и безкористни дейци, но тия дейци са обвързани в своята дейност от долната котерийност на партийността, която не им дава възможност да се проявят или дава възможност да се проявят само отрицателно – се казва в учредителния протокол на НЗПВ... При това състояние се идва само до едно заключение – че самата система на партийно групиране, която е употребявана досега, е вече непригодна за настоящата политическа структура на модерната държава, защото противното

би значело да се откаже на всички партии добрата воля и добрите намерения, което очевидно не отговаря на истината.⁶⁹¹

Цитираният текст от учредителния протокол на НЗПВ е достатъчно категоричен. Задругата издава смъртна присъда на съществуващата партийна система. Но какъв е характерът на нейната антипартийност?

В идеологията и пропагандата си Националната задруга се ръководи от антипартийността дотолкова, доколкото е необходимо да отрече ползата от по-нататъшно съществуване на старите партии и да изтъкне нуждата от ново обществено групиране⁹². Антипартийността се оказва пропагандно средство, с което НЗПВ възнамерява да експлоатира разочарованието на обществото от политиката на „партиите на реда“, особено в годините на икономическата криза от 1929–1933 г. Самата Задруга се обявява за партия, без да вижда в това противоречие с идейните си начала. Като поклонник на италианския фашизъм Ал. Сталийски възприема принципа на организиране на Задругата като партия и за разширяване на общественото ѝ влияние с помощта на изпитани партийни средства – пропаганда, агитация, участие в парламентарни и местни избори. Това е и една от причините новото политическо образуване да не се афишира като движение, съюз или нещо друго, а именно като партия.

При изясняване на антипартийността на Задругата трябва да се има предвид как схващат нейните дейци съдържанието на понятието „партия“. Очевидно те отдават значение не толкова на формата на организиране (партия, съюз, движение или надпартийна формация), колкото на същността ѝ. Създавайки една фашистка партия, те искат да докажат разбирането си, че е възможна партия, освободена от недостатъците на кариеризма и основана върху идеализма на своите членове. Спекулативната антипартийност на Задругата силно наподобява поведението на италианските фашисти в периода, когато те са организирани в движение, борещо се срещу политическото безсилие на партиите, за „ред и дисциплина“, и несъмнено се влияе от антипартийната практика на фашисткия режим след октомври 1926 г., когато е премахната партийната система⁹³. Това е неизбежно при времевото отместване на задругарския фашизъм по отношение на италианския с всички произтичащи оттам изменения в неговата идеология, организация и дейност.

Изтъкнатите дотук особености на антипартийността на Задругата обясняват привидния парадокс – борба с партия срещу партийната система.

Задругата предлага нова организация на парламента и на държавата, но никъде в свързаната с нея документация не се споменава за безпартийна власт. В процеса на идейното си развитие тя стига до възгледа за замяна на партийното управление с такова, което да се опира на обществената сила на фашизма. Неяснотата около бъдещото политическо групиране се разсейва от едно заключение на Ал. Сталийски във вече споменатото му съчинение: „Фашистката политическа организация е една новост в политическите системи. Тя е един опит да се създаде „държавна партия“⁹⁴.

Основното заключение, което извежда Задругата от анализа на политическото положение в България и от резултатите от управлението на старите партии е, че демокрацията като политическа система е вече изживяна и неспособна да противостои на комунизма⁹⁵. А единствен изход и възможност за спасяване на страната предоставя фашизмът. Зад конкретния фактически материал на критиката срещу демокрацията в България стои една обща презумпция, развивана в речите на Мусолини и постулирана в неговата книжка „Учението на фашизма“: „Фашизмът е против демокрацията,

която изравнява народа с най-голямото число, като го принизява към равнището на по-многого; но той е най-чистата форма на демокрация, понеже схваща народа качествено, а не количествено.⁹⁶

Фашизмът отрича демокрацията, защото тя спекулирала с народната воля; отрича либерализма, защото причинил големи злини на държавата и нацията с издигането на политическата свобода и безотговорността на личността в абсолют; отрича социализма, защото неговият материализъм унищожавал идеализма в държавата. На всички тези отрицания той противопоставя една еклетична теория, споена от идеята за нацията и държавата.

Центърът на тази теория е националната идея, която изключва интернационализма, присъщ на социализма и комунизма, и го отхвърля като рушител на държавата-нация. Фашистките идеолози обвиняват марксизма за това, че граждал учението си върху предпоставката за ценността на една класа и не признавал общонационалната воля, а само волята на пролетариата, с което насаждал класова омраза и накарнявал единството на нацията⁹⁷. Тези теоретични градежи са основата, върху която се разполага антикомунизмът на Задругата. Той се откроява в идеологията на партията като антисъветизъм и антиболшеvizъм при постоянно поставяне на алтернативата фашизъм или комунизъм от съветски тип⁹⁸. Такива са мотивите на НЗПВ, когато се обявява против БРП, която разглежда като креатура на Москва, и смята, че фашистките промени в държавата ще ликвидират бързо влиянието ѝ⁹⁹.

Национализмът е главното идейно градиво и в задругарската идеология. Той обаче не притежава силата, нито философската основа на италианския национализъм, захранен с вековна интелектуална традиция. Неговата относителна слабост и пасивност имат корени в историческата съдба на българската нация – в неуспешните опити за обединение до Балканската война и в крушението на националната кауза през Междусъюзническата и Първата световна война. Поради това центърът на българския национализъм след 1919 г. е изместен към социално-икономическите проблеми на българския народ, които са следствие от двете национални катастрофи.

НЗПВ си служи с националистическата фразеология на италианския фашизъм, но тя няма за нея философско-историческия и политически смисъл, който влагат в нея фашистките теоретици. Фашистките тези за нацията са заимствувани, усвоени и внесени като общ дух на програмните разработки на партията. Идеолозите на Задругата не си правят труда да теоретизират върху този проблем. Те възприемат безусловно фашистката идея за нацията като идеално понятие, като израз на народа в държавен смисъл¹⁰⁰.

В конкретната си политическа дейност обаче Задругата е изправена пред необходимостта да изясни отношението си към някои важни проблеми на българската нация. Тя споделя ревизионизма на Италия, Германия, Австрия и Унгария и смята, че външната политика на България трябва да се ориентира към тези държави. В духа на всеобщите настроения сред българското общество тя настоява за отмяна на Ньойския мирен договор и на всички репарационни и довоенни дългове на България.

Очертанията на националния идеал на Задругата са твърде скромни, лишени от експанзионизъм и подчинени на съществуващите международни политически реалности. Нейният лозунг за обединение на българското племе е издиган абстрактно и не е защитен с разработване на конкретни политически предложения за осъществя-

ването му. Задругата настоява за прилагане на онези клаузи в мирния договор, които се отнасят до българските малцинства в Западна Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, и, съзнавайки безнадеждността на искането за присъединяване на Македония към България, поддържа идеята за автономна македонска държава¹⁰¹.

Следователно национализмът на Задругата като средство за въздействие върху големи маси от хора е насочен преди всичко към българите в териториалните граници на България и има за цел да мобилизира усилията им за изграждане на новата фашистка корпоративна държава¹⁰².

Национализмът на НЗПВ поражда известна ксенофобия, но за разлика от някои други идейно близки партии и формации тя не вдига голям шум срещу чужденците в България. Ксенофобската ѝ пропаганда е умерена, в определен смисъл дори „здравословна“, и преследва постигането на икономически суверенитет вътре в България чрез пренасяне на българската търговия в български ръце, протекционизъм за българската индустрия, предпочитане на българската работна ръка пред чуждата и създаване на специални закони за чужденците¹⁰³. В интерес на „здравото национално съзнание“ и в името на „строителния национализъм“ Задругата издига глас срещу чуждите училища, които оказвали денационализиращо въздействие върху българските деца, и против чуждопоклонството, което било национална черта на българина¹⁰⁴.

Ксенофобията на Задругата не се развива в антисемитизъм и с това партията предизвиква гнева на СБРЗ, който нарича водачите ѝ „юдофили“ и ги обвинява, че с парите на евреите искали да се доберат до властта¹⁰⁵. Цялостното възприемане на идеите на италианския фашизъм е всъщност главната причина за отсъствието на антисемитизъм в идеологията на Задругата. Мусолини отрича антисемитизма заради безсмислието му от национална гледна точка¹⁰⁶. Идеолозите на Националната задруга обясняват отношението си към евреите по подобен начин: „Ние не признаваме национални малцинства, а национални елементи, от които е съставен българския народ. Ние се отказваме и очистихме от антисемитизма и оставихме на двамата генерали Шкойнов и Чаракчиев да се занимават с него.“¹⁰⁷ Тъкмо с тази своя позиция НЗПВ привлича в редовете си и небългарски елементи. Само в русенската организация според някои сведения членуват 30 евреи и 40 турци, а в Софийската – около 40 евреи¹⁰⁸. В устава на партията също не се уточнява етническата принадлежност на членовете ѝ, а като единствено изискване към тях се поставя българското им гражданство¹⁰⁹. Това би трябвало да отвори Задругата за всички симпатизанти на фашизма и да разшири възможностите ѝ за получаване на материална поддръжка от различни етнически и обществени среди.

Цялата идеология на Националната задруга е насочена към пресъздаването на фашисткия (италиански) държавен модел първоначално в теоретичен, а впоследствие по възможност и в практически план без съществено приспособяване към българските обществено-политически условия.

Фашистката идея за държавата намира своя завършен вид в учението на Б. Мусолини, където той дава следната концентрирана характеристика на фашистката държава: „Основата на фашистката доктрина е концепцията за държавата... За фашизма Държавата е един абсолютен, пред който индивидите и групите са нещо относително... Фашистката държава има свое съзнание, своя воля – поради това се нарича „етическа“ държава. Държавата е поръчител на вътрешната ни и външната сигурност, но е

също тъй пазител и представител на народния дух... Държавата не е само настояще, но е също тъй минало и над всичко – бъдеще.“¹¹⁰ От това схващане за държавата като организъм със свои собствени цели и интереси, като юридически израз на организиран колективитет – нацията, изхождат всички останали елементи на фашисткото учение за държавата. Най-важните от тях са идеята за класов и съсловен мир, осъществен чрез корпоративизма и т. нар. интегрален парламентаризъм (представителство на всички съсловия на обществото в парламента), идеята за тотална намеса на държавата във всички сфери на човешката дейност като гаранция за единството и възходящото развитие на нацията и идеята за елита, който управлява компетентно и с идеализъм националната държава.

Тези начала ръководят и Задругата в предлаганите от нея реформи на държавата. Как си представя тя българската фашистка държава? Формата на държавно управление – монархическа или републиканска, задругарите не коментират никъде. Но тъй като критика срещу монархическия институт не се отправя по никакъв повод, може да се предполага, че Задругата приема монархията, още повече че и в Италия фашизмът я запазва.

В политическата система обаче се предвиждат съществени изменения. Конституцията трябва да се „рационализира“, като се приспособи към нарасналото значение на икономическия фактор в политиката и да урежда основите на стопанските отношения в страната¹¹¹. Партиите трябва да бъдат отстранени от властта ѝ, както вече се каза, да бъде създадено „сплотено, единно и волево управление“, опряно на фашисткото движение¹¹². Тогава ще бъде формиран „нов парламент: на обединена, координирана и примирена помежду си нация на базата на интегралния парламентаризъм“¹¹³. За да действа резултатно, депутатите в него ще бъдат 100 души, защото били нужни малко, но делови хора, избрани с ценз за компетентност. Задругата препоръчва италианската избирателна система, при която избирането на представителите се дели на три момента: предлагане, определяне на кандидатите и гласуване за тях. В парламента ще бъдат представени стопанските съсловия, професиите и корпорациите. Към Камарата на депутатите, попълвана по горния начин, Задругата настоява да бъде създадена втора камара под името „Национален съвет“¹¹⁴.

Правителството в реорганизираната държава ще получи право да издава правни норми, т. е. ще се разширят неговите компетенции в законодателната сфера. От изпълнителна власт то ще се превърне в „управителна власт“, защото такава била неговата същност¹¹⁵. Изпълнителната власт била постоянно действаща за разлика от съдебната и законодателната, които действували само в определени случаи и временно. По същество тя не им била подчинена, а стояла над тях и затова трябвало да има по-широко пълномощия, за да изпълнява бързо и ефикасно функциите си¹¹⁶. За подобряване дейността на изпълнителната власт Задругата предвижда намаляване на министерствата до седем и сливане и съкращения на редица служби¹¹⁷.

В помощ на правителството и парламента в стопанската област трябвало да работи Висш стопански държавен съвет, състоящ се от компетентни технически лица, административни дейци и представители на „академично-професионалните организации“¹¹⁸.

За централизиране на властта в държавата задругарите предлагат броя на окръжите да бъде намален на шест и да бъдат разширени управителните права на окръжни-

те управители, а окръжните съвети като „опартизанени“ и скъпи институции да бъдат премахнати. Околийските управления като междинно звено между окръга и общината трябва да изчезнат¹¹⁹. Подобна съдба очаква и общинското самоуправление. Вместо избирани, кметовете да бъдат назначавани, иска НЗФ, за да се осигури стабилност и компетентност на тяхната служба, както и за да бъдат отстранени партизанските съревнования в общините; общинските служби да се заменят с компетентни съвещателни тела, а общинските чиновници да бъдат отделени от политиката¹²⁰. По този начин всички решения на централната власт ще бъдат провеждани послушно и бързо, размишляват фашистите от Задругата.

Фактическата отделеност на управляваните от управляващите, произтичаща от този държавно-политически модел, дава възможност за пълна безконтролност в упражняването на властта. Принципът на йерархията и дисциплината в изградените така структури осигуряват всевластие на правителството и на средите, стоящи зад него. Това е „авторитетната власт“, за която се борят фашистите и която, според тях, се различава съществено от „властта на грубата сила“ в държави с многопартийна система и парламентарно управление и в СССР¹²¹. Така устроената държава ще се намесва свободно във всички области на стопанския живот и чрез националния стопански план ще дирижира икономиката¹²². Частната собственост остава „своято право на всеки гражданин“, но държавата в интерес на нацията ще може да налага ограничения върху начините на използването ѝ и да я контролира¹²³. Целта на държавата е да създаде „независимо по вътрешната си структура от чужбина национално стопанство, освободено от свръхпроизводство и нагледно към самозадоволяване“¹²⁴. Затова е необходимо формирането на здраво средно съсловие на селяни и занаятчийци.

Специални мерки се предвиждат за съживяване на занаятчийството чрез организиран от държавата пласмент на произведенията му и чрез държавни поръчки¹²⁵. В защита на средното съсловие държавата ще се бори срещу картелите и „паразитната индустрия“.

Голямо внимание Задругата обръща на селското стопанство, защото го разглежда като основа на националната икономика. Подобно на НФП, тя приема формулировката за земята като „национален капитал с публична функция“¹²⁶. Селяните, според нея, трябва да бъдат задържани в селата и на всеки способен за работа селянин да се даде земя, а собственостите на земя до сто декара да бъдат освободени от преки данъци. Замислени са подобни на извършваните в Италия мащабни мероприятия за подобряване на земята – т. нар. бонификации¹²⁷. Успоредно с тях държавата ще организира задължителна земеделска просвета, достъпен кредит за селяните и ще се погрижи за културното издигане на селото¹²⁸.

Впрочем много от представените идеи за преобразувания навлизат в политическата теория под натиска на следвоенната действителност и по различни съображения и в разни варианти са включени както в програмите на всички буржоазни и дребнобуржоазни партии, така и на формациите от фашистки и авторитарен тип.

Задругата настоява да се промени и данъчната система като се въведе патентен данък. Така тя се надява да бъде постигнато справедливо облагане на всички граждани. Тя се обявява за специално облагане на чуждите поданици и унищожаване на корупцията във финансовата администрация¹²⁹.

Коренни преобразования при евентуално овластяване на Задругата ще претър-

пи социалното законодателство. Ще бъде въведена корпоративна система, при която всички съсловия ще бъдат организирани в корпорации, изразяващи техните интереси. Държавата ще се грижи за правното уреждане на отношенията между труда и капитала, за ликвидиране на безработицата, за сключване на колективни договори на труда и за участието на работниците в печалбите на предприятията¹³⁰. Тази политика ще бъде насочена към установяване на социален мир, нужен на нацията за нейното сплотяване и творческа дейност. Държавата ще проникне дори в извънработното време на работника, за да удовлетвори неговите материални и духовни нужди, подобно на италианската „Дополаворо“.

Чиновничеството, според НЗФ, трябва да бъде отделено от политиката и частично на принципа на йерархията и дисциплината. Правата на чиновниците при взимане на решения ще бъдат разширени, а службите им ще бъдат реформирани. Новата власт ще пристъпи към радикални съкращения на чиновническия персонал, но ще подобри материалното положение на останалите на служба¹³¹. Така държавата ще си осигури послушен бюрократичен апарат, дисциплиниран и верен, добър проводник на нейната политика.

В новата държава образованието ще бъде поставено на национална основа. Учебните програми ще бъдат освободени от ненужните предмети и ще се разшири изучаването на българска история и география, които възпитават в родолюбие и уважение към държавата. Българското училище ще трябва да създава граждани. Така смяната на политическата система постепенно ще доведе до промени в съзнанието¹³². Усилията на образователните институции ще се насочат към даване на практически знания и на професионално образование, за да бъде прекратено създаването на умствен пролетариат, който е в тежест на държавата.

Като вижда в университета само учреждение за предаване на чужди знания, Задругата обещава да го превърне в „огнище на наука“ и да закрие някои ненужни, но скъпи факултети. Учителството ще бъде деполитизирано и, освободено от партийни влияния, да възвърне авторитета си от времето на Българското възраждане¹³³.

Националната задруга отдава голямо обществено значение и на православната църква. Влияние за това оказват както българската православна традиция и историческата роля на Българската църква, така и почтителното отношение на италианския фашизъм към религията, изразено с постулата на Мусолини: „Фашистката държава няма теология, но има морал. Във фашистката държава религията се преценява като една от най-дълбоките прояви на духа.“¹³⁴ Борбата срещу религиозните секти и против всичко, което руши морала и единството на Българската православна църква, Задругата разглежда като необходимост за възпиране на посегателствата върху духовните устои на нацията¹³⁵.

Преобразованията, които Задругата предлага, ще засегнат и правораздаването с мерки за поевтиняване на правосъдието, за бързина, за отстраняване на корупцията в съдебните институции и ревизия на законодателството (особено на Наказателния закон)¹³⁶.

Предлаганият от Задругата модел за държавна организация представлява всъщност модел на корпоративна държава от фашистки тип. Той дублира напълно създадената от фашизма държавна система в Италия. Всички реформи, които Задругата предлага, са почерпани от политическата практика на италианския фашистки режим и поради доброто им познаване от Ал. Сталийски са детайлно заимствувани в прог-

рамата на партията. Тяхната ефективност в Италия дава сериозни надежди, че италианската политическа рецепта ще помогне и на България, още повече, че между двете страни Задругата открива много сходства.

Сред българските епигони на италианския фашизъм, а и в сравнение с други крайно десни формации, Задругата има една от най-подробно разработените програми за държавно-политическо устройство. Обстоятелство, което несъмнено се дължи на Ал. Сталийски, чиито интереси като юрист са съсредоточени изключително върху държавноправната страна на фашизма.

Като признава по принцип монархията, за разлика от повечето движения и формации от фашистки тип в България, Националната задруга не разглежда мястото на монарха в държавно-политическата система, вероятно защото под влияние на италианския фашизъм го счита за второстепенен политически фактор. В историческата литература съществува една теза за монархическата ориентация на българския фашизъм като негов специфичен белег, отличаващ го от италианския фашизъм и от националсоциализма¹³⁷. Към Задругата обаче това не може да се отнесе, макар тя да е създадена като партия на една от най-промонархическите организации – СБРЗ. Задругата има собствено идейно развитие, което я отдалечава от ред схващания на родо-защитниците и дава на нейното подражание на фашизма идейна изчистеност, каквато не е характерна за останалите фашистки формации в България.

Когато анализираме идеологията на Задругата, не можем да отминем и нейната символика. Известно е голямото значение на символите – исторически, национални, социални и политически – в пропагандата. Фашистите и националсоциалистите отделят голямо внимание на онези символи, които възбуждат национализма на масите чрез постоянно напомняне на определени славни епизоди или на цели епохи от националната история. От тях се черпи национална гордост, те издигат националното самочувствие, сплотяват и импулсират нацията. Символите и символните ритуали са масово използвани в монументалната пропаганда на фашистките идеи: на конгреси, шествия, паради и тържествени събрания¹³⁸.

Задругата също полага известни усилия за разработване на своя символика, но за разлика от други фашистки или националистически организации (СБРЗ, НБСК, СБФ) символният ѝ аксесоар е доста беден. Тя не отдава особено значение на подхранването на българското национално чувство с исторически примери. Това я отдалечава от нейния първоучител – италианският фашизъм, който добре владее лостовете за въздействие върху нацията чрез историята. Нейният национализъм е теоретичен и неконкретен и неговата формула е: „Фашисткото движение е вторият етап на българското родолюбие.“¹³⁹

В процеса на своето идейно и организационно развитие и на по-плътното си приближаване към италианския фашизъм, Задругата обогатява националистическата си символика. Както вече бе споменато, на II ФНС към своя символ – черно-жълтото фашистко знаме с изписано върху него име на партията „НЗФ“ с подчертано „Ф“ (фашисти), Задругата прибавя знака на СБФ – алебарда с конска опашка, поставена в сноп от пет пръчки, обхванати от въже с девет колена. А в печата на партията е прибавено изображението на отрязан дънер (разрушената цялост на българската нация) с пет филиза, символизиращи петте части на политически разкъсаната българска етническа територия – Свободна България, Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, свързани чрез надеждата за обединение в единна държава.

Символен елемент се съдържа и в названието на партията – Национална задруга за политическо възраждане, а по-късно – Национална задруга – фашисти. Задругата е традиционна славянска форма на организацията на рода, съществувала и в България. Тя е свързана с колективния труд в името на родовата и семейната общност; с колективистичния дух, който стопява индивида в масата на общността, без да отнема изцяло свободата му; с патриархалните добродетели и привързаност към родното. Партията смята, че именно задругата е синтезиран израз на идеализма, родолюбието и просперитетта на българската нация и обявява, че ще работи „за възвръщане към щастливото време на българската задруга, когато всички бяха доволни и радостни“¹⁴⁰. В тази позиция съжителствуват историческа носталгия и политическа спекула и демагогия, които илюстрират обичайното за фашизма съчетаване на консерватизъм и социално-политически радикализъм.

По примера на много политически движения и партии след Първата световна война и главно на НФП в Италия в името на Задругата е включено определението „национална“, за да изрази нейното отношение към нацията като върховна ценност и намерението ѝ да се превърне в партия на цялата българска нация.

Тежненията на Задругата към социално-политическите преобразования са отразени и в нейното название – като крайна цел на дейността ѝ се посочва „политическото възраждане“ на българите чрез фашизма. Чрез тези свои елементи името на НЗПВ изпълнява функциите на символ и на пропагандатор на идеите на партията.

Задругата почита като свещени „трицветното национално и жълто-черното фашистко знаме“, които символизират двата идеала на задругарите – България и фашизма¹⁴¹.

Видно е от казаното дотук, че Националната задруга по своята организационна система, по идеология и програмни начала и дори в усвоената терминалогия е фашистка формация, възникнала на българска почва, но донейде изкуствено. И не защото липсват обществено-политически условия за появата ѝ, а защото твърде продължително задържа поглед върху външни за българската действителност явления като италианския фашизъм – обстоятелство, което ѝ, отнема идейната самостоятелност и я превръща в негов тромав елигон.

* * *

Своята програма и идеология Задругата пропагандира чрез издаването на вестници и брошури, чрез събрания, сказки и беседи, чрез участие в политически кампании и др.

Най-важното средство за пропаганда е печатният орган на НЗПВ в. „Възраждане“. Първият му брой се появява на 25 май 1931 г., а последният е от 14 април 1934 г. Планиран отначало като седмичник, той излиза твърде нередовно – от него са издадени само 42 броя, по-голямата част от които по 4 страници. Стремешът на редакцията е вестникът да бъде културно списван, а негов редактор през целия период е лидерът на Задругата д-р Ал. Сталийски.

Макар и нередовно излизаш, в. „Възраждане“ осигурява постоянна трибуна за пропагандистите от Задругата. В него най-често публикуват свои статии софийските дейци на партията Ал. Сталийски, Г. Марков, Тр. Трендафилов, Ив. Нешев, П. Николов, Тома Чупаров и др.

Предпочитана тематика на вестника са въпросите на корпоративната държава, класовата хармония, стопанската политика на италианския фашизъм, отношението на фашизма към националните проблеми.

На фашистката корпоративна държава са посветени теоретичните статии на Т. Чупаров „Проблемата на бъдещето“ и „Корпоративната държава и кризите“, където авторът разглежда причините, същността и последствията на икономическата криза, изтъква дисхармонията в отношенията между труда и капитала и като изход посочва създаването на корпоративна държава, която да контролира икономиката и да регулира междукласовите отношения¹⁴².

Класовата хармония и стопанското благоденствие при фашизма се възхваляват в статиите „Фашисткото национално стопанство“ на Н. Ушев, „Нацията и частната собственост“ на Ив. Михайлов, „Болшевишка и капиталистическа експлоатация“ на К. Попманчев, „Режимът на бъдещето“ от М. Сотиров и др.¹⁴³ Отделните страни на стопанската, финансовата и социалната политика на фашисткия режим в Италия са разгледани в апологетичен план в статиите „Фашизмът и работниците в Италия“ на Ив. Илиев, „Социал-икономическите устои на фашизма“ и др.¹⁴⁴

Изключително внимание в „Възраждане“ отделя на изграждането на привлекателен идеен, политически и социално-икономически образ на фашизма, като при това поставя акцент върху неговата дълговечност. С такава цел там са публикувани впечатленията на специалния пратеник на вестника в Италия Д. Димитров под заглавие „В Италия на Мусолини“, в които с хвалебствен тон са представени накратко основните реформи на правителството на Мусолини. Към утвърждаване на идеята за универсалността и вечността на фашизма са насочени статиите „Идеите на фашизма“ от Г. Марков, „Универсалността на фашизма“ от Ал. Сталийски и „Всемирността на фашизма“ от Тр. Трендафилов, където авторите развиват тезата, че фашистките идеи и реформи в Италия имат пряко или косвено отражение в цяла Европа и в САЩ, и че фашизмът е идеология на бъдещето¹⁴⁵.

Задругата пропандира теорията и практиката на италианския фашизъм целенасочено. Тази пропаганда трябва да докаже на нейните последователи и на българската общественост, че програмата на партията не е голословна и утопична, че самата Задруга е част от един набиращ сили и привърженици общ фашистки фронт, чието влияние няма да отминее в България.

Въздействието на статиите от български автори – дейци на Задругата, е подсилено с материали за фашизма от италиански фашистки теоретици и представители на режима в Италия. Вестник „Възраждане“ публикува статии на Б. Мусолини, Дж. Ботай, Дж. Ачербо, А. Гравели, за да доближи своите читатели до източниците на фашистката политическа мисъл.

В статиите „Фашистката държава“, „Фашистката вяра“, „1934 година“ Б. Мусолини излага основните моменти от фашистката доктрина за държавата и на базата на анализ на съвременните международни отношения прави извод за скорошното фашизиране на целия свят¹⁴⁶. С по-конкретни въпроси се занимава статия на министъра на корпорациите на Италия Дж. Ботай „Корпоративният принцип в държавата“, където подробно е изяснена същността на корпорациите като държавни органи и дейността им за усъвършенстване на законодателството и урегулиране на отношенията между съсловията¹⁴⁷.

Сказката на министъра на земеделието и горите в Италия проф. Дж. Ачербо „Фашизмът и земеделието“, изнесена на 25 май 1932 г. в БАН, е поместена във в. „Възраждане“ в резюме, което обаче запазва основната ѝ идея за прогресивността и изключителното значение на социалните и селскостопанските мероприятия на фашисткия режим¹⁴⁸. Към образа на фашизма в собствено италианска фашистка интерпретация друг щрих добавя статията на А. Гравели (редактор на сп. „Антиевропа“) „Фашистският интернационал“ с идеята, че „фашистският интернационализъм е едно съгрудничество между национализми, между народи, които са станали независими чрез самия фашизъм“¹⁴⁹. Разясненията по тези въпроси на фашистката теория и практика спестяват донякъде и усилията на Националната задруга за обясняване на собствените ѝ идейни позиции.

Наред с теоретичните материали за фашизма в. „Възраждане“ помества програмни документи на чужди фашистки движения: програмата на НСГРП от 24 февруари 1920 г., шестте основни закона и веруюто на румънската „Желязна гвардия“, десетте заповеди на италианската фашистка младеж. Тяхната поява на страниците на вестника има пропагандно значение, но е насочена и към издигане на политическия авторитет на Задругата чрез изтъкване на родството ѝ с нейните могъщи събратя в чужбина.

В програмата на НСГРП Задругата вижда известни сходства с италианската фашистка идеология и със собствените си програмни начала, а това което привлича вниманието ѝ са външнополитическият реваншизъм, националистическият дух и обещаанията за социални преобразувания¹⁵⁰.

Интересен идеен сродник е и румънската „Желязна гвардия“, разглеждана във в. „Възраждане“ като образец за дисциплина, национализъм и привързаност към църквата и монархията. Във вестника са публикувани нейните шест основни закона: за дисциплината, труда, мълчанието, възпитанието, взаимната помощ и честта на легионерите. Поместено е и веруюто на „Желязната гвардия“, с което тя обявява война на всички партии и обещава възкресяване на румънския народ. Четирите принципа на възпитание на румънската младеж, провъзгласени в него, имат за цел да създадат от легионера набожен и верен на монархията гражданин, храбър войник, добър патриот и антикомунист¹⁵¹.

Неоспоримата близост в идейните възгледи и преследваните цели от „Желязната гвардия“ и Националната задруга стои в основата на интереса и симпатиите на задругарите към румънското фашистко движение. Изтъкването на тази близост е израз на стремежа за приобщаване към укрепващия организационно и политически десен поток в обществено-политическия живот на Европа в началото на 30-те години. С такава умишъл във в. „Възраждане“ са публикувани и „Десетте заповеди на фашистката младеж“, очертаващи образа на идеалния млад фашист. Те гласят: „1. Знай, че фашизмът е преди всичко войник и затова не трябва да вярва в постоянен мир; 2. Дните в затвора заради фашизма са винаги достойни; 3. На Отечеството се служи и когато се стои на пост до един бензинов варел; 4. Другарят ти трябва да бъде брат: най-напред защото живее с тебе и после защото мисли като тебе; 5. Пушката, патрондаша и пр. не са ти поверени да ги захвърлиш някъде, а да ги пазиш за война; 6. Не казвай никога: „Толкова плаща правителството!“; защото ти самият си, който плащаш, и ти си, който си избрал правителството; 7. Дисциплината е слънцето за армията: без него няма войници, а само безпорядък и поражение; 8. Мусолини

има винаги право; 9. За доброволец, който не слуша, няма снизхождение; 10. Едно нещо трябва да ти е по-скъпо от всичко: животът на Дуче.“¹⁵² Такива според Задругата трябвало да бъдат и младите български фашисти. „Десетте заповеди“ са адресирани именно към тях в периода на подготовката за създаване на младежко движение към партията.

Успоредно с теоретичните материали за фашизма и за фашистката политика в Италия, с програмите и принципите на чужди фашистки движения, НЗПВ работи за разпространяването и популяризирането на собствените си програмни и организационни документи. Още в първия брой на в. „Възраждане“ излиза платформата на партията, а малко по-късно се появява и уставът на Задругата. След II ФНС, през 1933 г. партийната платформа, представена вече като програма, заедно с новия устав и с основните лозунги на НЗФ са издадени в отделна брошура под заглавието „Програма, устав и лозунги на НЗФ“ в № 2 от поредицата „Фашистка библиотека“.

Вестник „Възраждане“ помества на страниците си и по-важните организационни материали на Задругата като учредителния ѝ протокол, решенията и резолюциите на проведените два ФНС, някои окръжни на ЦС с общопартийно значение. Популяризирането на всички тези материали, освен организационни, преследва и чисто пропагандни цели, свързани с разпространението на идеите, организационните принципи и политическите намерения на Задругата.

Печатната пропаганда на партията не се ограничава само с в. „Възраждане“. В периода на относителното числено нарастване и известно разширяване на финансовите ѝ възможности през 1932–1933 г. Задругата пуска поредицата „Фашистка библиотека“, от която излизат само три книжки. През тези години Бургаската организация издава в. „Фашистки бюлетин“, който от брой трети нататък приема името „Фашистка трибуна“ и съдържа материали за дейността на задругарите в Бургас и околните селища, за идеите и политическите прояви на Задругата, за италианския фашизъм и др.

В навечерието на общинските избори в София през септември 1932 г. Софийският окръжен секретариат издава два броя на в. „Фашистка борба“, редактиран от д-р К. Башулков. Вестникът помества материали, твърде близки по съдържание до предизборните броеве на в. „Възраждане“ – речите на В. Пеев, Ив. Нешев, Др. Сакеларов, Ю. Калпакчиев, произнесени на предизборното събрание в театър „Ренесанс“, призив към търговците, занаятчиите и работниците в София за поддръжка в изборите, хули срещу старите партии и др.

Свой вестник „Фашистки зов“ за известно време през 1932 г. издава и Ломският околийски секретариат на Задругата.

Някои окръжни и околийски организации като Русенската, Варненската, Разградската пропагандират идеите на партията чрез разпространяването на задругарски печатни позиви, които представят накратко програмата на НЗПВ или искат конкретни мерки и реформи в нейния дух: последователна антикомунистическа борба, бюджетни икономии чрез намаляване на заплатите на висшите чиновници и спиране на пенсиите на богатите пенсионери, подобряване на здравната политика и др.¹⁵³

Идеологията и програмата си Задругата пропагандира и чрез участието си в предизборни кампании, в хода на които разпространява материали, издържани в духа на програмните ѝ начала, издига платформи, организира пропагандно-агитационни събрания.

Пропагандна дейност извършват ръководителите на Задругата на устройваните в София и в провинцията събрания, където държат сказки и лекции за програмата и идеите на партията, за теорията и практиката на фашизма. Така през агитационната кампания за привличане на членове от лятото на 1933 г. в селата и градовете в Северна България организираните фашистки събори са използвани не само за организационни цели, но и за идейна пропаганда. Пътуващите по съборите хора от ЦС изнасят лекции пред членове и симпатизанти на Задругата по предпочитаните си теми: Ал. Сталийски – за фашистката корпоративна държава, Вл. Бурилков – за стопанската система на фашизма, Г. Марков – за национализма и за фашизма и селото и др.¹⁵⁴ За държаните през декември 1932 г. в София по инициатива на Софийския младежки сноп четири сказки, споменати по-горе, се правят дори специални постъпки да бъдат излъчени по радиото, но инициативата не дава резултат¹⁵⁵.

Събранията и съборите на Задругата не се провеждат безпрепятствено. На места в провинцията те срещат противодействие от комунисти, земеделци и дори цанковисти, но никъде – организиран отпор от властта.

Разгледаните аспекти на пропагандната дейност на Националната задруга показват, че в пропагандата на своите идеи, програма и организационни принципи, както и на теорията и практиката на италианския фашизъм, партията преследва няколко цели. Най-важно за нея е да приобщи към идеите си и да обхване в организацията си нови хора, откъснати от традиционните партии и от десните политически формации или събудени за обществен живот от Задругата. Следващият етап е да се включи в преразпределението на изборните гласове и да се домогва до участие в законодателната и местната власт. Покрай тези основни цели, към чието постигане са насочени всичките ѝ пропагандни усилия, Задругата популяризира фашизма като идейно и обществено-политическо течение и се стреми да разшири кръга на симпатизантите му в България. В пропагандната си дейност тя си служи с разнообразни средства. Най-голямо в това отношение е значението на централното партийно издание в „Възраждане“, което провежда постоянно и с относително по-широк пропаганден ефект идейната и политическата линия на Задругата. В печатната пропаганда се включват и няколко местни партийни вестничета, макар пропагандното им въздействие да е силно ограничено. Подобна роля изпълняват издадените от Задругата няколко брошури и по-голям брой печатни позиви, както и разпространяваните от името на партията значки с нейната емблема. Важен аспект в пропагандата на НЗПВ/НЗФ представляват устройваните от нея събрания, беседи и сказки и участието ѝ в избори. Пропагандната дейност на Задругата е тясно свързана с нейния малоброен партийен актив, който организира и взима главно участие в разясняването на идеологията ѝ.

* * *

Усилията на Националната задруга по пропагандиране на идеологията ѝ и на политиката на фашисткия режим в Италия, както и участието ѝ в изборите привлича вниманието на официалните италиански представители в България. След изборния успех на НЗПВ през февруари 1932 г. в Русе италианският пълномощен министър в

България Кора вижда в нея евентуален заместник на компрометирания с лични борби СБРЗ, към когото Италия проявява симпатии до разцеплението му през 1931 г.¹⁵⁶

При посещението си през май 1932 г. в България италианският министър на земеделието и горите проф. Дж. Ачербо се среща с Ал. Сталийски и дава интервю за в. „Възраждане“ – един благожелателен и насърчителен за Задругата жест¹⁵⁷. След завръщането си в Италия той оценява НЗПВ като „единствената фашистка група с известна популярност“¹⁵⁸. За повече от година тази среща остава единственият официален контакт на Сталийски, който представлява Задругата в отношенията ѝ с други партии и организации с италиански ръководни фактори.

През това време в италианския печат се появяват някои материали за Задругата като статията на Ал. Сталийски „Универсалността на фашизма“, публикувана във в. „Отобре“ и интервюто му за сп. „Антиевропа“, взето от Ж. Нурижан, в което накратко представя идеологията на партията си¹⁵⁹. Но пряка връзка с НФП Сталийски установява едва при пътуването си до Рим през септември 1933 г. Тогава той се среща с Б. Мусолини, със секретаря на НФП Стараче, с журналисти от в. „Отобре“ и сп. „Антиевропа“. Редакторът на сп. „Антиевропа“ Гравели му обещава съдействие за отпускане на известна парична помощ за в. „Възраждане“. До 19 май 1934 г. Сталийски не получава търсената материална подкрепа от Италия, въпреки че подновява настояванията си и при срещата с италианските фашистки журналисти ЦингANELI и Кабалаци в София в началото на 1934 г.¹⁶⁰ Единственият резултат от посещението на Сталийски в Рим е появата на статията на Дарио Лиски за България и за дейността на НЗФ в авторитетното фашистко сп. „Джераркия“¹⁶¹.

Интересът на НЗФ към фашистка Италия е наистина определящ в нейната външнополитическа ориентация, но извън полезрението ѝ не остават и другите фашистски движения в чужбина. Още в бр. 4 на в. „Възраждане“, както вече бе споменато, е публикувана програмата на НСГРП, за да се запознаят с нея задругарите. През цялата 1932 г. Задругата следи борбата на Хитлер за власт, но не изпитва възторжено преклонение пред националсоциализма. Последният все още не бе достигнал с идеите си фашизма, считат задругарите¹⁶².

Интерес проявява НЗПВ и към „Желязната гвардия“, поради което в. „Възраждане“ представя на читателите си някои основни документи на тази фашистка формация.

При пребиваването си в Рим Ал. Сталийски се среща с Осуалд Моузли – председател на Британския съюз на фашистите, създаден през 1932 г. с насърчението и поддръжката на италианския фашистки режим¹⁶³. Основни моменти в програмата му са идеите за имперска автаркия и за въвеждане на тоталитарна демокрация под формата на корпоративна държава¹⁶⁴. Тесни връзки между британските фашисти и Националната задруга не са установени, но взаимна симпатия съществува. Скоро след срещата на Моузли и Сталийски, през зимата на 1934 г. в. „Възраждане“ съобщава за официалното излизане на програмата на Британския съюз на фашистите във в. „Дейли Мейл“¹⁶⁵.

Интересът на Задругата към фашистките движения в чужбина и информацията, която разпространява за тях в България трябва да докажат неизбежността на политическите промени от фашистки тип в цяла Европа и в самата България, където носител на фашистки идеи е НЗФ. От тези позиции тя изразява отношението си и към различните политически партии и движения в България.

Пълна политическа нетърпимост проявява Национална задруга към БРП. В своята борба срещу комунистическото движение тя е готова дори на известно сътрудничество с отричаните от нея буржоазни партии, което да доведе до частично ограничаване на комунистическата дейност в страната. Окончателното прекратяване на тази дейност обаче щяло да дойде по естествен път след премахването на причините за нея: неспособността на старите партии да се справят с управлението и непригодността на партийно-парламентарната система към условията в модерната (фашистката) държава. Но ограничените възможности на Задругата за по-широко действие свеждат нейната антикомунистическа дейност до оскъдна пропаганда и до няколко инициативи за сезиране на правителството за опасността от комунизма. След успеха в общинските избори в Русе тамошната окръжна организация на Задругата изпраща телеграма до министър-председателя с искане да се отнеме мандата на 30-те „безбожници“ в парламента, т.е. на депутатите на БРП в XXIII ОНС¹⁶⁶. В общия хор на всички буржоазни партии и крайно десни формации за касиране на депутатите на БРП това е един от най-рано прозвучалите гласове¹⁶⁷. Двамата най-авторитетни ръководители на партията Ал. Сталийски и Г. Марков изпращат на 31 октомври 1932 г. отворено писмо до министъра на войната ген. Кисъв, публикувано и във в. „Възраждане“, в което посочват опасността от комунистическата пропаганда на свещеници и учители сред учащата младеж и призовават правителството към бързи мерки за пресичането ѝ¹⁶⁸.

На неспирна критика задругарите подлагат и всички защитаващи парламентарната система „партии на реда“. Според Задругата управляващата партийна коалиция Народен блок е образец за котерийност, некомпетентност и партизанщина, който изчерпал последните надежди на народа за добро управление¹⁶⁹. Специално внимание тя проявява към БЗНС–Врабча 1 – най-голямата партия в Блока. Повод за критика към него е участието му в борбите, които от 1932 г. се разразяват в Народния блок между съставлящите го партии¹⁷⁰. Един от ръководителите на Задругата, К. Башулков, издига тезата, че БЗНС–Врабча 1 отдавна се е превърнал в обикновена партия, споделяща недостатъците на всички останали, и затова функциите му на защитник на съсловните интереси на селяните щял да поеме фашизмът. Остри нападки са отправяни и лично към неговите водачи Д. Гичев и В. Димов, които участвали в партизанските боричкания в правителството. Не е пощаден и опозиционният БЗНС–Пладне, когото Задругата обвинява в предателство към националните интереси и в това, че служел на югославския крал Александър – обвинения впрочем, идващи и от по-влиятелни политически среди¹⁷¹.

Критично до отрицание е отношението на НЗПВ към преминалия в опозиция Демократически съговор. Той привлича нейното внимание с разцеплението си на конгреса от май 1932 г. Сега отново Задругата има случай шумно да обяви, че причината за разцепването бил кариеризмът на сговористките водачи, борещи се за власт в партията¹⁷². Тя не поддържа нито една от двете обособили се в резултат на разцеплението партии, понеже все още подкрепяли партийно-парламентарната система. По-нататък, с развитието на тези две партии. Задругата изгубва интерес към Демократическия съговор – Ляпчев / Буров и вниманието ѝ се съсредоточава изключително върху Демократическия съговор – Цанков, превърнал се в Народно социално движение (НСД). Представената дотук еднообразна по съдържание критика, макар и нелишена

от основание, има спекулативен характер, а целта ѝ е видна – да бъде аргументирана с конкретни факти фашистката презумция, че партийно-парламентарната система е отживяла времето си и трябва да отстъпи място на фашизма.

Впрочем за промяна на съществуващата политическа система надигат глас и други фашистки или повлияни от фашизма формации. На връзките с тях Националната задруга отдава голямо значение. Още след изборите от юни 1931 г. тя прави опит да приобщи към идеите си отделни лица и групи от СБРЗ, БНСК, СБФ, ПК „Звено“, Народногоспопанската партия на Ягоридков, от някои среди на Националлибералната партия и БЗНС на К. Томов¹⁷³. Не е известно какви са резултатите от този опит, но сведенията говорят за частични успехи в това направление.

Как се развиват отношенията между Задругата и нейната матерна организация СБРЗ? След провала в парламентарните избори от 1931 г. настъпва постепенно отдалечаване на двете формации една от друга. Още през юли с.г. СБРЗ декларира, че няма нищо общо с партията НЗПВ, а през февруари 1932 г. и ЦС на Задругата заявява, че СБРЗ и НЗПВ са две различни организации, макар че някои членове на партията членуват и в „Родна защита“¹⁷⁴.

Не след дълго отчуждението на СБРЗ от Задругата прераства във враждебност. Резултатът е обясним като се има предвид, че с появяването си НЗПВ предизвиква тежка организационна криза, от която до разтурянето си през 1935 г. СБРЗ не успява докрай да се съвземе. Всяко напомняне за неотдавнашната им връзка се приема като злонамерен опит за дестабилизиране на съюза. Общото отслабване на „Родна защита“ след тази криза довежда и до оттеглянето на италианската материална подкрепа от нея¹⁷⁵.

СБРЗ намира аргументи за отношението си към Задругата в обстоятелството, че тя била партия, при това неродолюбива. Водачите му твърдят, че съюзът се стреми към постигане на две главни цели: създаване на фашистка корпоративна държава и издигане на българина и българското при непримирима борба с партиите и техните пороци. Първата цел преследвали и ПК „Звено“, СБФ, НЗПВ, хората около в. „Лъч“, но по втората те „пропадали“, защото били партии. Към Задругата се отправя и допълнителното обвинение, че искала да комплектува членовете си не от нефашистски партии, а от средите на СБРЗ, който създавал „готови фашисти“. „Между „Родна защита“ и Националната задруга има принципиално различие – се казва в една редакционна статия на печатния орган на СБРЗ. – Докато „Родна защита“ е една чисто българска фашистка организация, Националната задруга е една обикновена партия с всички отрицателни черти на другите партии; макар че е наметнала мантията на фашизма, с който обаче е в пълно противоречие и по дух, и по съдържание.“¹⁷⁶

Враждебността на СБРЗ към Задругата се обуславя и от факта, че тя не приема антисемитизма, който е важен елемент в идеологията на „Родна защита“.

Към изтъкнатите по-горе причини за неприятелското отношение на СБРЗ към Националната задруга може да се прибави и характерната за всички български фашистки формации ревност към фашистката идеология с претенции за единственост в следването на „истинския фашизъм“. В такъв дух например е и краткият коментар, който в. „Родна защита“ прави по повод неуспеха на НЗПВ, СБФ и НСБРП в общинските избори в София от 1932 г. като отдава този резултат на „лъжефашисткия“ характер на тези формации¹⁷⁷. Тук СБРЗ заобикаля истинската причина за изборния неуспех, защото споменатите формации са наистина фашистки по идеоло-

гия, но са лишени от политическо влияние и възможности да противостоят на големите и силни парламентарни партии.

Съзнавайки необходимостта от сплотяване на фашистките сили, НЗФ прави опити за сближение с някои идейно сродни формации, които тя смята за сериозни. От тях е изключена НСБРП на Хр. Кунчев, понеже той като неин водач не бил истински фашист¹⁷⁸. II ФНС на Задругата взима решение да се работи за обединяване на всички организации с фашистка идеология в България в единно движение. В изпълнение на въпросното решение в началото на 1933 г. ЦС на НЗФ започва преговори за обединение. Поканени са представители на ПК „Звено“, на БЗНС (Томов), групата около Кр. Митаков, Занаятчийската партия и др.¹⁷⁹ След първото събрание преговорите продължават поотделно с всички групи и главно с ПК „Звено“, защото той най-много се доближавал до идеята за корпоративна фашистка държава, възприета и от Националната задруга¹⁸⁰.

Като условие за започването на преговорите, продължили четири месеца, „Звено“ поставя предварителното единомислие по четирите въпроса, които разграничавали позициите на двете организации: за запазване на държавния суверенитет, за националните малцинства в държавата, за отношенията на България с Югославия и за подражанието на чужди политически течения и методи. Задругата заявява, че споделя възгледите на „Звено“ и преговорите започват¹⁸¹.

Декларацията за обединението е изработена от Д. Казасов и съдържа положениия, близки до програмата на НЗФ. В нея са очертани основните насоки на преобразования в държавата, които „Звено“ и Задругата намират за крайно необходими за българската нация. Декларацията се обявява против разпокъсаността на стопанските, политическите и духовните сили на народа и препоръчва: да се създадат корпорации и корпоративен парламент; да се издигне една силна власт, която да възстанови авторитета на закона и суверенитета на държавата във всичките ѝ предели; да се преустрои образователната система и да се ориентира към създаване на полезни за обществото кадри и към възпитаване на граждански и национални добродетели. Декларацията е пронизана от идеята за всесилност на държавата – тя трябва да провежда стопанска политика, насочена към създаване на благоденствие за средните и бедни стопански слоеве; да премахне класовата борба и да съгласува интересите на класите и съсловията; да издигне общ национален идеал и да води народа към постигането му; да поддържа добри и лоялни отношения с всички държави; да приобщи към интересите на българската нация всички инородни и иновърни малцинства в своите предели като не накарнява свободата им¹⁸².

За сливането със „Звено“ на равноправни начала по нейни сведения НЗПВ се е готвела продължително време и това според нея е една от причините за изработването на нов устав и за търсене на ново име. Изглежда Задругата е искала да влезе в преговорите като партия с добре очертана идейна физиономия и с ясна и развита организационна структура с фашистки характер. Тя не преследва просто вливане в „Звено“, а дифузия на идеи и схващания, които да дадат живот на нова, различна от „Звено“ формация¹⁸³.

След като постигат споразумение по почти всички основни въпроси, в началото на юни 1933 г. ПК „Звено“ и НЗФ са изправени пред непреодолимо различие в разбирането си за външната политика на България. „Звено“ настоява „за най-лоял-

ни и добри отношения с всичко сили и съседи, особено западните“ (т. е. Югославия – б. м., Г. В.) и не отстъпва от това свое становище¹⁸⁴. НЗФ пък държи на необвързване с никоя държава и на еднакво добри отношения с всички съседи като единствен начин да се запазят българските интереси¹⁸⁵. Задругата не вярва в сериозната привързаност на „Звено“ към тази му позиция и приема, че това разногласие е изкуствено наложено с прибавянето на съответния текст към декларацията, за да се оттегли то от преговорите¹⁸⁶. Това слага край на опитите на НЗФ да обедини около себе си идейно близките ѝ формации. Друга подобна сериозна акция повече не се предприема.

Същевременно обаче НЗФ поддържа връзки със Съюза на младежките национални легиони (СМНЛ), който е създаден през 1930 г. от група млади родозащитници, а уставът му е утвърден през август 1932 г. СМНЛ е изграден като централистична, дисциплинирана организация, почиваща на принципа на йерархията и назначаването. Неговата цел е: „да събужда и поддържа национално самосъзнание и гордост у българската младеж; да се бори против всички, които рушат нацията и държавата; да се бори против болшевизма и другите разрушителни течения; да поддържа родните традиции, религиозния морал и насажда у българската младеж онези добродетели, които гарантират добър обществен ред, дисциплина, самопожертвуване, смелост и доблест“¹⁸⁷.

Програмата на СМНЛ съдържа искания за: фактическо ликвидиране на партийно-парламентарната система; създаване на съсловен парламент; установяване на силна диктаторска власт; въвеждане принципа на назначаване на самоуправителните тела; засилване ролята на държавата с цел да обхване цялостния обществен, политически, стопански и културен живот; провеждане на социална политика по подобие на тази на фашизма, вкл. и по отношение на извънработното организиране на работниците; преследване на чужденците; разтуряне на комунистическите, социалистическите, земеделските, буржоазните организации като масонски ложи и др., които се вдъхновяват в някаква степен от интернационални идеи; премахване на Ньойския договор; създаване на наборна армия и др.¹⁸⁸

В процеса на своето идейно и организационно развитие СМНЛ се доближава плътнo до националсоциализма¹⁸⁹.

Идеите и програмата на СМНЛ са близки до много от схващанията на НЗФ за реформи в държавата. Тя следи дейността му, публикува във в. „Възраждане“ негови позиви срещу партийно-парламентарната система и комунистическото движение¹⁹⁰. В сп. „Прелом“ идеен орган на легионерите, е поместена обзорната статия на Г. Марков за българските националистически и фашистки формации, където посочва като главна слабост тяхното разединение¹⁹¹. По повод забраната за провеждане на четвъртия конгрес на СМНЛ през пролетта на 1934 г. в. „Възраждане“ изказва шумно недоволството си и определя действията на властта като „тъпо партизанство“¹⁹².

Според някои сведения в края на 1933 или началото на 1934 г. НЗФ води преговори за обединение с водача на СМНЛ Ив. Дочев, но поради големите претенции на последния преговорите се провалят¹⁹³.

От края на 1933 г. НЗФ започва да линее. Материалното ѝ положение се влошава. Липсват средства за издаването на вестника и дори за плащане на наема за

партийния клуб (както задругарите го наричат – Фашистки дом). Настъпва отлив на членове, нередовни са и финансовите постъпления от членски внос – от около осем хиляди организирани членове само 2360 са напълно отчетени¹⁹⁴.

Основната посока, в която изтичат членове от Задругата, разочаровани от бездействието, безпаричието и несигурната политическа перспектива на партията, е НСД. Официалното отношение на НЗФ към последното обаче е отрицателно и остава такова до преврата от 19 май 1934 г. През цялата 1933 г., когато НСД набира сили и се оказва по-силен притегателен център от НЗФ и всички други десноекстремистки, прототалитарни формации, в. „Възраждане“ сипе злобна критика срещу него. Главният упрек към водача на НСД Ал. Цанков е неговото партизанско минало. Обявен е за сантиментален и безволев политик, неспособен да провежда реформи, макар че имал власт и възможност за това¹⁹⁵. НЗФ разглежда НСД като поредната метаморфоза на Демократическия сговор – Цанков, който бил устроен според началата на демокрацията, срещу които Задругата се бори. А предпазливото отношение на Цанков към фашизма през 1931–1932 г. се преценява като демагогия, безпринципност и антиидеализъм. Ал. Цанков спекулирал с фашистките идеи, получили вече през 1933 г. широка обществена подкрепа, и си служел със стари партизански методи като привличал в движението си привърженици на фашизма¹⁹⁶.

Материалната поддръжка, която оказва на НСД едрият капитал, дясната му идейна ориентация, политическите позиции на Ал. Цанков, растящата численост превръщат движението в реална сила, способна да търси самостоятелно път към властта¹⁹⁷. Към него бързо се прилепват властогонци от различни политически среди. НЗФ е заплашена от перспективата да бъде изхвърлена от политическата сцена като ненужен цвят в спектъра на крайно десните политически сили в България. И така е щяло наистина да стане, но превратът от 19 май 1934 г. слага край на този процес.

Силен удар върху авторитета, а и върху материалната стабилност на Задругата е нанесен с преминаването на члена на ЦС и един от главните осигурители на финансови средства за партията Велизар Пеев в НСД през януари 1934 г. Тогава към НСД се присъединяват групи от „Звено“ (Д. Казасов, Ас. Цанков, проф. Г. Хлебаров), БЗНС (К. Томов), Занаятчийската професионална партия, НЗФ (В. Пеев, Хр. Матов и Хр. Динев) и от някои други организации¹⁹⁸. Декларацията за присъединяването им към движението на Цанков е същата, която „Звено“ предлага на НЗФ в преговорите от пролетта на 1933 г., но в нея липсва уточнението за Югославия. Подписалите декларацията заявяват, че действуват от името на своите организации. ЦС на НЗФ обаче окачествява преминаването на В. Пеев към НСД като негова лична акция, а не като политика на Задругата и за пореден път потвърждава антицанковистката си позиция¹⁹⁹.

През януари 1934 г. от НЗФ излиза и една група от ръководството на Варненската окръжна организация начело с окръжния секретар Др. Сакеларов – един от учредителите на Задругата, и се присъединява към движението „Млада България“²⁰⁰.

Първоначално „Млада България“ се обособява като обществено-политически кръг около едноименното списание, започнало да излиза от 1932 г. под редакцията на юриста Стефан Попов. През октомври 1933 г. той се превръща в движение „Млада България“ с претенциите, че представя младото поколение българи и с идеите за нова политическа, обществена и стопанска система, взети от идеологията на следвоенните тоталитарни и авторитарни движения в Европа²⁰¹.

Във вижданията за реформи в обществото и държавата между НЗФ и „Млада България“ има значителна близост. И на двете формации е чужд антисемитизмът. И двете са враждебно настроени към НСД. А антииталианските позиции, на които стои в своите външнополитически схващания „Млада България“ вероятно не са толкова неприемливи след безуспешните опити на НЗФ да получи материална поддръжка от Италия. Затова и варненският секретариат на Задругата се преориентира към едно движение, което едва започва дейността си, зальгва се с оптимистични перспективи и най-важното – не изисква радикална смяна на идеите.

Агонията на НЗФ като политически организъм е прекратена с деветнадесетомайския преврат от 1934 г. На 14 юни с.г. е издадена Наредба-закон, с която се разтурват и забраняват всички политически партии и техните поделения. С нея е разтурена и забранена и Националната задруга – фашисти²⁰². При описа на имуществото ѝ, извършен в началото на 1935 г. от Комисията за ликвидиране на имуществата на разтурените партии, бившият секретар на Задругата д-р Ал. Сталийски декларира пет стола, две знамена и една карта на България – всичко на обща стойност 170 лева²⁰³.

* * *

Направеното проучване дава основание в кратката история на Националната задруга да се обособят четири етапа. Първият започва в началото на октомври 1930 г. с учредяването от група дейци на СБРЗ на политическа формация под името Национална задруга за политическо възбуждане като политическо проявление на съюза във връзка с предстоящите избори за XXIII ОНС. Чрез нея СБРЗ, оставайки формално надпартийна родолюбива организация, участва в изборите. Тогава се подготвят условията за нейната открита политическа поява, което и се осъществява по време на предизборната кампания в средата на май 1931 г. В изборите Задругата излиза като креатура на СБРЗ с неговата платформа.

Вторият етап се разполага във времето от юни 1931 г. до септември 1932 г., когато НЗПВ се отделя от своя създател СБРЗ и заживява самостоятелен организационен, политически и идеен живот. През този етап Задругата изгражда своя организация със съответни структури не само в столицата, но и в провинцията на основата на слабо разработения си, почти формален първи устав; издава в. „Възбуждане“; участва в няколко тура общински избори; установява контакти с представители на италианския фашистки режим в България; сравнително широко пропагандира идеите и платформата си.

Третият етап започва през септември 1932 г. и продължава до края на 1933 г. Тогава Задругата променя името си от Национална задруга за политическо възбуждане в Национална задруга – фашисти, доразвива своята организационна система по образец на Националната фашистка партия в Италия, създава младежко фашистко движение, приема фашистка символика; разширява и активизира пропагандата на идеите си; прави опити да обедини около себе си формации с фашистка идеология; установява връзки с ръководителите на НФП и лично с Б. Мусолини. В края на този етап Задругата наброява около 8 хиляди членове. Това е най-големият числен състав

на партията през цялото ѝ съществуване. От тях обаче само една четвърт са редовни.

Между началото на 1934 г. и разтурянето ѝ от деветнадесетомайците се откроява четвъртият етап в историята на Задругата. Той се характеризира с бърз процес на разпадане на партията. По-голямата част от привържениците ѝ преминават в НСД, малка част влиза в движението „Млада България“, а трета част, също малобройна, остава около Ал. Сталийски без възможности да развива някаква сериозна дейност.

Идеологията на Задругата е изцяло подражателна, а стремежът на нейните идеолози е да следват неотклонно и да се учат постоянно от теорията и практиката на италианския фашизъм. Това я определя като един от най-изявените епигони на фашизма в България.

Въпреки усилията си да разгърне мащабна пропагандна дейност и да популяризира фашистките си идеи, Задругата не успява да организира нещо повече от анемична, зле осигурена материално и нередовна пропаганда на фашизма.

Националната задруга вижда своето място в общата вълна на фашистките движения в Европа. Опитите ѝ да инициира обединение на някои български формации с фашистка идеология остават без успех. Причините за това са в стремежа на водачите на фашистките формации да оглавяват собствени организации, в някои идейни неразбирателства, в силното влияние на НСД като притегателен център за деснонастроените политически среди, вкл. и за членовете на останалите образувания от фашистки тип в страната.

До края на своето съществуване Националната задруга остава малка и незначителна сама по себе си фашистка партияка. Нейното политическо присъствие е симптоматично и има относителна тежест само като част от една по-обща общественно-политическа тенденция на отхвърляне на партийно-парламентарната система и търсене на нови форми на политическо и стопанско управление и организация на обществото. С идейната си пропаганда и с практическата си дейност Задругата и подобни на нея формации усилват и уплътняват крайно дясното течение в българския политически живот като допринасят за разпространяването на тоталитарни и авторитарни идеи, които, въпреки невъзможността на техните носители да ги превърнат в политическа практика, намират привърженици в среди с възможности за пряка намеса в политиката с оглед решаване на въпроса за властта. Както фашизмът е подценен в Европа, така и епигонският фашизъм е подценен в България не като реална политическа сила, а като разпространител на идеи, които предлагат смяна на съществуващата партийно-парламентарна система и които при социално-икономическото и политическото положение на България през първата половина на 30-те години не се оказват толкова неприемливи, колкото се струва на привържениците на парламентарната демокрация.

Б Е Л Е Ж К И

¹Вж. Пауле, G. S. The Concept of Fascism. – In: Who Were the Fascists (Social Roots of European Fascism). Bergen–Oslo–Tromsø, 1980, 14–25; Hagtvet B., R. Kühn. Contemporary Approaches to Fascism: A Survey of Paradigmas. – In: Who Were the Fascists, 26–51.

²Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976, 180–183; 240–245.

- ³ Радлов, С. Към историята на българския фашизъм. Съюз „Българска родна защита“ 1925–1935. – Науч. тр. АОНСУ, История, № 1, 1983, 53–57; Основни течения в българския фашизъм. – ИИИ БКП, 63, 1989, 5–38.
- ⁴ Георгиев, В. Масонството в България. С., 1986, с. 284; Попетров, Н., П. Цветков. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – Истор. преглед, 1990, № 2, 63–67; Попетров, Н. Водачески схващания в българския десен политически поток (30-те – първата половина на 40-те години). – Истор. преглед, 1992, № 1–2, с. 135; Митев, В. Угвърждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934–1936. С., 1977, с. 31.
- ⁵ Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, 462–481; Петрова, Д. БЗНС през периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 145–153; 210–215.
- ⁶ Петрова, Д. Цит. съч., с. 34 сл.; Василев, В. За политическата обстановка в България непосредствено след парламентарните избори от 21 юни 1931 г. – ИИИ БАН, 19, 1967, 41–67; Наумов, Г. Работническата партия в България 1927–1939. С., 1980, с. 164 сл.
- ⁷ Родна защита, № 1, 28 март 1925; № 29, 13 ноем. 1925.
- ⁸ Пак там, № 19, 1 септ. 1925.
- ⁹ Радлов, С. Към историята..., 11–12.
- ¹⁰ Вж. Salvatorelli, L., G. Miga. Storia d'Italia nel periodo fascista. Torino, 1964, 329–585; Finer, H. Mussolini's Italy. London, 1964, 231–534; Лопухов, Б. Р. История фашистского режима в Италия. М., 1977, 67–173; Семков, М. Фашизмът. С., 1989, 183–209.
- ¹¹ Радлов, С. Към историята..., 43–47.
- ¹² Родна защита (К. Жданов), № 282, 24 май 1931.
- ¹³ Дума, № 4, 9 ноем. 1930.
- ¹⁴ Родна защита, № 275, 8 ноем. 1930; № 278, 1 дек. 1930.
- ¹⁵ Родна защита (К. Жданов), № 279, 8 март 1931.
- ¹⁶ Възраждане, № 1, 25 май 1931. (Учредителен протокол на НЗП от 6 окт. 1931).
- ¹⁷ Родна защита, № 278, 1 дек. 1930.
- ¹⁸ Родна защита (К. Жданов), № 278, 28 февр. 1931; № 283, 3 юни 1931.
- ¹⁹ Дума, № 18, 16 февр. 1931; № 22, 16 март 1931; № 34, 8 юни 1931.
- ²⁰ Демократически сговор, № 2269, 28 май 1931; № 2273, 3 юни 1931.
- ²¹ Пак там, № 2272, 2 юни 1931.
- ²² Родна защита (К. Жданов), № 278, 28 февр. 1931.
- ²³ Родна защита, № 298, 3 юни 1931.
- ²⁴ Пак там, № 299, 18 юни 1931.
- ²⁵ Родна защита (К. Жданов), № 282, 24 май 1931.
- ²⁶ Пак там, № 283, 3 юни 1931.
- ²⁷ Възраждане, № 2, 10 юни 1931.
- ²⁸ Пак там.
- ²⁹ Пак там, № 3, 15 юли 1931.
- ³⁰ СГЦБ, XXV, 1933, с. 376.
- ³¹ Пак там, 379–381.
- ³² Родна защита, № 300, 6 юли 1931; № 302, 1 авг. 1931.
- ³³ Устав на НЗПВ, 1931, чл. 1.
- ³⁴ Пак там, чл. 2.
- ³⁵ Възраждане, № 2, 10 юни 1931.
- ³⁶ Устав на НЗПВ, 1931, чл. 3.
- ³⁷ Пак там, чл. 4–9.
- ³⁸ Пак там, чл. 7.
- ³⁹ Възраждане, № 3, 15 юли 1931, Окръжно № 5 на ЦС на НЗПВ.
- ⁴⁰ Родна защита (К. Жданов), № 282, 24 май 1931.
- ⁴¹ Възраждане, № 2, 10 юни 1931.
- ⁴² Тъч, № 416, 2 май 1930.
- ⁴³ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 13; Възраждане, № 5, 8 март 1932.
- ⁴⁴ Родна защита (К. Жданов), № 284, 21 юни 1931.
- ⁴⁵ Възраждане, № 1, 25 май 1931.
- ⁴⁶ Пак там.
- ⁴⁷ Петрова, Д. Цит. съч., с. 70 сл.

- ⁴⁸ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 12.
- ⁴⁹Родна защита (К. Жандов), № 280, 28 март 1931; Дума, № 34, 8 юни 1931.
- ⁵⁰ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 13; СГОДА, ф.3*, оп. 6, а.е. 2633, л. 9; ф. 3*, оп. 6, а.е. 8125, л. 13–16.
- ⁵¹ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 13.
- ⁵²Възраждане, № 4, 1 март 1932.
- ⁵³Слово, № 2898, 16 февр. 1932.
- ⁵⁴Възраждане, № 12, 2 май 1932.
- ⁵⁵Пак там, № 12, 2 май 1932. (Дневен ред на I ФНС).
- ⁵⁶Пак там, № 15, 23 май 1932.
- ⁵⁷Фашистка борба, № 1, 3 септ. 1932.
- ⁵⁸Възраждане, № 25, 23 септ. 1932.
- ⁵⁹Нашата конкретна платформа за Софийската община. – Пак там.
- ⁶⁰Знаме, № 216, 24 септ. 1932; Демократически сговор – Цанков, № 2669, 24 септ. 1932; Цанков, П. Победата Софийските общински избори 1932 г. С., 1959, 29–31.
- ⁶¹Петрова, Д. Цит. съч., 166–167; Цанков, П. Цит. съч., 40–42.
- ⁶²Възраждане, № 26, 15 окт. 1932.
- ⁶³Устав на политическата организация НЗФ, чл. 1. – В: Програма, устав и лозунги на НЗФ. С., 1933.
- ⁶⁴Пак там, чл. 2.
- ⁶⁵Пак там, чл. 4.
- ⁶⁶Пак там, чл. 6–9, 19.
- ⁶⁷Пак там, чл. 3; 11–15.
- ⁶⁸Пак там, чл. 16–17.
- ⁶⁹Пак там, чл. 22–23.
- ⁷⁰Възраждане, № 32, 24 май 1933.
- ⁷¹Устав на политическата организация НЗФ, чл. 18.
- ⁷²Дневен ред на II ФНС. – Възраждане, № 28, 29 ян. 1933.
- ⁷³Петрова, Д. Създаване и дейност на Цанковото движение (май 1932 – май 1934 г.). – Истор. преглед, 1986, № 6, 34–48; Радлов, С. Към историята..., 7–71; Колев, Ж. Съюз на българските национални легиони. С., 1976, 16–22 и др.
- ⁷⁴Галкин, А. Германский фашизм. М., 1967, с. 10 сл.; Розанов, Г. Германия под властью фашизма (1933–1939 гг.). М., 1961, с. 3 сл.; История фашизма в Западной Европе. М., 1978, с. 47 сл.; Семков, М. Европа и фашизмът. 1919–1939. С., 1979, с. 56 сл.; Who Were the Fascists...; (Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism). Neu York–Chicago–San Francisco, 1966, 275–401; Нейн, A Die Legion „Erzengel Michael“ in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus. München, 1986, 114–256.
- ⁷⁵Възраждане, № 20, 27 юни 1932.
- ⁷⁶Пак там, № 28р 29 ян. 1933.
- ⁷⁷Пак там, № 7, 25 март 1932; № 5, 8 март 1932; № 33, 5 юни 1933, № 34, 21 юни 1933; № 37, 20 ноем. 1933.
- ⁷⁸Пак там, № 29, 11 март 1933; № 30, 30 апр. 1933.
- ⁷⁹Пак там, № 37, 20 ноем. 1933.
- ⁸⁰Пак там, № 35, 12 юли 1933; № 36, 4 септ. 1933.
- ⁸¹Пак там, № 37, 20 ноем. 1933.
- ⁸²Пак там.
- ⁸³Пак там, № 28, 29 ян. 1933; № 32, 24 юни 1933.
- ⁸⁴Мерки, P. Comparing Fascist Movements. -- In: Who Were the Fascists..., p. 770.
- ⁸⁵Възраждане, № 28, 29 ян. 1933.
- ⁸⁶ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ⁸⁷Платформа на НЗПВ. – Възраждане, № 1, 25 май 1931.
- ⁸⁸Възраждане, № 33, 5 юни 1933.
- ⁸⁹Сталйски, А. Фашисткото учение за държавата. С., 1929, 69–70.
- ⁹⁰Възраждане, № 11, 25 апр. 1932.
- ⁹¹Учредителен протокол на НЗПВ. – Пак там, № 1, 25 май 1931.
- ⁹²Пак там, № 2, 10 юни 1931; № 19, 20 юни 1932; № 28, 29 ян. 1933; № 40, 29 ян. 1934.
- ⁹³Salvatorelli, L., G. Mira. Цит. съч., 386–444. Лопухов, Б. Р. История фашистского режима в Италии. М., 1977, 67–123.

- ⁹⁴С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 196.
- ⁹⁵Възраждане, № 6, 16 март 1932.
- ⁹⁶М у с о л и н и, Б. Учението на фашизма. С., 1934, с. 7.
- ⁹⁷С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 161.
- ⁹⁸Възраждане, № 4, 1 март 1932.
- ⁹⁹Пак там, № 20, 27 юни 1932.
- ¹⁰⁰С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 159.
- ¹⁰¹Възраждане, № 21, 12 юли 1932.
- ¹⁰²Пак там, № 25, 23 септ. 1932.
- ¹⁰³Платформа на НЗПВ – Пак там, № 1, 25 май 1931; № 5, 8 март 1932.
- ¹⁰⁴Пак там, № 5, 8 март 1932; № 25, 23 септ. 1932.
- ¹⁰⁵Родна защита, № 329, 2 окт. 1932.
- ¹⁰⁶С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 19.
- ¹⁰⁷Родна защита, № 329, 2 окт. 1932.
- ¹⁰⁸Пак там, № 319, 3 апр. 1932; № 329; 2 окт. 1932.
- ¹⁰⁹Устав на НЗПВ, чл. 2.
- ¹¹⁰М у с о л и н и, Б. Цит. съч., 19–20.
- ¹¹¹Възраждане № 1, 25 май 1931.
- ¹¹²Пак там, № 28, 29, ян. 1933.
- ¹¹³Платформа на НЗПВ, т. 1.
- ¹¹⁴Програма на НЗФ, т. 1.
- ¹¹⁵Пак там.
- ¹¹⁶С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 190.
- ¹¹⁷Платформа на НЗПВ, т. 1.
- ¹¹⁸Възраждане, № 5, 8 март 1932.
- ¹¹⁹Програма на НЗФ, т. 5.
- ¹²⁰Пак там, т. 3.
- ¹²¹С о т и р о в, М., Силна власт. – Възраждане, № 27, 18 ноем. 1932.
- ¹²²Програма, устав и лозунги на НЗФ. С., 1933, с. 14.
- ¹²³Пак там, с. 15.
- ¹²⁴Възраждане, № 11, 25 юни 1932.
- ¹²⁵Програма на НЗФ, т. 4.
- ¹²⁶Пак там, т. 3.
- ¹²⁷Пак там.
- ¹²⁸Б а ш у л к о в, К. Фашизмът и селяните. – Възраждане, № 17, 6 юни 1932.
- ¹²⁹Програма на НЗФ, т. 5.
- ¹³⁰Пак там, т. 4.
- ¹³¹Пак там, т. 8.
- ¹³²С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 120.
- ¹³³Програма на НЗФ, т. 7.
- ¹³⁴М у с о л и н и, Б. Цит. съч., с. 22.
- ¹³⁵Програма на НЗФ, т. 9.
- ¹³⁶Пак там, т. 10.
- ¹³⁷Р а д у л о в, С. Основни течения в българския фашизъм, 32–64.
- ¹³⁸С к у л е н к о, М. И. История политической пропаганды. Киев, 1990, 117–118; Б у р д е р о н, Р. Фашизм: идеология и практика. М., 1983, 123–137.
- ¹³⁹М а р к о в, Г. Фашизъм и родолюбие. – Възраждане, № 7, 25 март 1932.
- ¹⁴⁰Ед. И. Напнята – Пак там, № 5, 8 март 1932.
- ¹⁴¹Пак там, № 33, 5 юни 1933.
- ¹⁴²Пак там, № 24, 29 авг. 1932; № 22, 25 юли 1932; № 27, 18 ноем. 1932; № 15, 23 май 1932.
- ¹⁴³Пак там, № 11, 25 апр. 1932; № 22, 25 юли 1932; № 27, 18 ноем. 1932; № 15, 23 май 1932.
- ¹⁴⁴Пак там, № 8, 4 апр. 1932; № 38, 3 дек. 1933.
- ¹⁴⁵Пак там, № 11, 25 апр. 1932; № 27, 18 ноем. 1932; № 30, 30 апр. 1933.
- ¹⁴⁶Пак там, № 28, 29 ян. 1933; № 35, 12 юли 1933; № 40, 29 ян. 1934.
- ¹⁴⁷Пак там, № 5, 8 март 1932.
- ¹⁴⁸Пак там, № 16, 30 май 1932.

- ¹⁴⁹Пак там, № 37, 20 ноем. 1933.
- ¹⁵⁰Пак там, № 4, 1 март 1932.
- ¹⁵¹Пак там, № 41, 16 февр. 1934.
- ¹⁵²Пак там, № 5, 8 март 1932.
- ¹⁵³Пак там, № 8, 4 апр. 1932; № 23, 12 юли 1932; № 30, 30 апр. 1933.
- ¹⁵⁴Пак там, № 34, 21 юни 1933.
- ¹⁵⁵Пак там, № 28, 29 ян. 1933.
- ¹⁵⁶Д и м и т р о в, И. Цит. съч., с. 243.
- ¹⁵⁷Възраждане, № 17, 6 юли 1932.
- ¹⁵⁸Цит. по: Д и м и т р о в, И. Цит. съч., с. 243.
- ¹⁵⁹Възраждане, № 20/27 юни 1932; № 27, 18 ноем. 1932.
- ¹⁶⁰ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ¹⁶¹Възраждане, № 42, 14 апр. 1934.
- ¹⁶²Пак там, № 40, 29 ян. 1934.
- ¹⁶³ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ¹⁶⁴С u l l e n, S. M. Political Violence: The Case of British Union of Fascists. – Journal of Contemporary History, London v. 28, № 2, April 1993, p. 245.
- ¹⁶⁵Възраждане, № 41, 16 февр. 1934.
- ¹⁶⁶Пак там, № 15, 25 май 1932.
- ¹⁶⁷П е т р о в а, Д. БЗНС през периода на икономическата криза..., с. 179, 194–197.
- ¹⁶⁸Възраждане, № 27, 18 ноем. 1932.
- ¹⁷⁰П е т р о в а, Д. БЗНС през периода на икономическата криза..., с. 92 сл.; Г е о р г и е в, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971, 9–69.
- ¹⁷¹Възраждане, № 20, 27 юни 1932; № 31, 15 май 1933.
- ¹⁷²Пак там, № 15, 25 май 1932.
- ¹⁷³Пак там, № 3, 15 юли 1931.
- ¹⁷⁴Пак там, № 4, 1 март 1932.
- ¹⁷⁵Д и м и т р о в, И. Цит. съч., с. 243.
- ¹⁷⁶Между Родна защита и Националната задруга има принципиално различие – Родна защита, № 319, 3 апр. 1932.
- ¹⁷⁷Пак там, № 329, 2 окт. 1932.
- ¹⁷⁸Възраждане, № 33, 5 юни 1933.
- ¹⁷⁹Обединението. – Пак там, № 29, 11 март 1933.
- ¹⁸⁰Пак там, № 34, 21 юни 1933; за ПК „Звено“ подробно виж у С л а в ч е в а, Г. Политическият кръг „Звено“ и военно-фашисткия преврат от 19 май 1934 г. – Науч. тр. ВПШ. История, 40, 1969, 87–129.
- ¹⁸¹Звено, 1933, № 21, с. 322.
- ¹⁸²Пак там, 321–322.
- ¹⁸³Възраждане, № 34, 21 юни 1933.
- ¹⁸⁴Звено, № 21, 4 юни 1933, с. 322.
- ¹⁸⁵По обединението. – Възраждане, № 33, 5 юни 1933.
- ¹⁸⁶Пак там, № 34, 21 юни 1933.
- ¹⁸⁷Устав на СМНЛ. 1932, чл. 2.
- ¹⁸⁸Програма на СМНЛ. – Прелом, 1933, №15, 72–74.
- ¹⁸⁹К о л е в, Ж. Цит. съч., 16–22; П о п е т р о в, Н. Идејно-политическите схващания на „Съюз на българските национални легиони“ и „Ратници за напредъка на българщината“ в годините на Втората световна война. – Истори. преглед, 1991, № 6, 56–62; ЦДА, ф. 370, оп. 6; а.е. 976, л. 1.
- ¹⁹⁰Възраждане, № 5, 8 март 1932; № 18, 13 юни 1932.
- ¹⁹¹М а р к о в, Г. Слабостта на българския национализъм. – Прелом, 1933, № 3, 46–67.
- ¹⁹²Възраждане, № 42, 14 апр. 1934.
- ¹⁹³ЦДА, ф. 370р оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ¹⁹⁴Пак там.
- ¹⁹⁵П е т р о в, Н. Голямото движение. – Възраждане, № 30, 30 апр. 1933.
- ¹⁹⁶Пак там, № 40, 29 ян. 1934; № 42р 14 апр. 1934.
- ¹⁹⁷П е т р о в а, Д. Народното социално движение и превратът от деветнадесети май 1934 г. – Минало, 1994, № 4, 62–67.

¹⁹⁸Млада България, № 14, 2 февр. 1934.

¹⁹⁹Възраждане, № 40, 29 ян. 1934.

²⁰⁰Млада България, 1934, № 4.

²⁰¹П о п о в, С. Безсънни. С., 1992, 71–79; ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 976, л. 2.

²⁰²Държавен вестник, № 58, 14 юни 1934; Г е р г е в, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България, с. 79 сл.

²⁰³ЦДА, ф. 638, оп. 1, а.с. 342р л. 1.